

Cultuurhistorisch onderzoek buitengebied gemeente Opsterland

<u>Inhoud:</u>	Blz.
1. Algemeen	
1.1.Opdracht	4
1.2. Leeswijzer/ verantwoording	5
1.3.Beknopte ontstaansgeschiedenis van het buitengebied van de huidige gemeente Opsterland	6
1.4.Gebiedsindeling cultuurlandschappen van de gemeente Opsterland	8
1.5.Kernkwaliteiten van de gemeente Opsterland zoals in provinciaal document Grutsk op 'e Romte! weergegeven	10
1.6.Elementen en structuren van de gemeente Opsterland zoals op de Cultuurhistorische kaart (CHK2) provincie Fryslân weergegeven	12
2. Cultuurhistorische structuren en elementen gemeente Opsterland	
2.a. Cultuurhistorische structuren gemeente Opsterland	14
2.b. Cultuurhistorische elementen gemeente Opsterland	16
2.c. Aardkundige reliëfstructuur gemeente Opsterland	18
3. Deelgebied: Beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap van de Boorne/Alddijp	20
3.1. Beknopte ontstaansgeschiedenis van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap	22
3.2. Analyse cultuurhistorische kenmerken en waardestelling van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap	30
4. Deelgebied: De hoogveenontginningsgebieden rond de Schoterlandse Compagnonsvaart, de Drachtster Compagnonsvaart en de Opsterlandse Compagnonsvaart	48
4.1. Hoogveenontginningsgebieden rond de Schoterlandse Compagnonsvaart	
a) Beknopte ontstaansgeschiedenis	50
b) Analyse cultuurhistorische kenmerken en waardestelling	56
4.2. Hoogveenontginningsgebieden rond de Drachtster Compagnonsvaart	
a) Beknopte ontstaansgeschiedenis	58
b) Analyse cultuurhistorische kenmerken en waardestelling	62
4.3. Hoogveenontginningsgebieden rond de Opsterlandse Compagnonsvaart	
a) Beknopte ontstaansgeschiedenis	66
b) Analyse cultuurhistorische kenmerken en waardestelling	72

5. Deelgebied: Grootchalige planmatige verveningen en droogmakerijen: De veenpolders: 6 ^e en 7 ^e veendistrict en de Groote Veenpolder	
5.1. Veenpolders 6 ^e en 7 ^e veendistrict en de Groote Veenpolder	
a) Beknopte ontstaansgeschiedenis	76
b) Werkverschaffingsprojecten in de veenpolders	82
5.2. Analyse cultuurhistorische kenmerken en waardestelling grootchalige planmatige verveningen en droogmakerijen	86
6. Deelgebied: De jonge veen- en heideontginningen Voorwerkersveld, 'woeste grond Koningsdiep', Mandeveld, en Duurswoude	
6.1. Beknopte ontstaansgeschiedenis van de jonge veen- en heideontginningen	90
6.2. a. Voorwerkersveld	
o Beknopte ontstaansgeschiedenis van het ontginningsproject Voorwerkersveld	94
o Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het ontginningsproject Voorwerkersveld	97
6.2. b. 'Woeste grond bij de oorsprong van het Koningsdiep'	
o Beknopte ontstaansgeschiedenis van het werkverschaffingsproject 'woeste grond bij de oorsprong van het Koningsdiep'	98
o Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het werkverschaffingsproject 'woeste grond bij de oorsprong van het Koningsdiep'	101
6.2.c. Mandeveld	
o Beknopte ontstaansgeschiedenis van het werkverschaffingsproject Mandeveld	102
o Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het werkverschaffingsproject Mandeveld	105
6.2.d. Duurswoude	
o Beknopte ontstaansgeschiedenis van het werkverschaffingsproject Duurswouderheide	106
o Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het werkverschaffingsproject Duurswouderheide	109
7. Literatuur- en archieflijst	110

1.1.Opdracht:

Projectopdracht van gemeente Opsterland:

Het verzoek is een cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren voor het buitengebied Opsterland in het kader van het gewijzigd Besluit ruimtelijke ordening (Bro). De wijziging, ingaande 1 januari 2012, houdt in dat bij het opstellen van een bestemmingsplan de gemeente een analyse moet verrichten van de cultuurhistorische waarden in het bestemmingsgebied en moet aangeven welke conclusies ze daar aan verbindt en op welke wijze ze deze waarden borgt in het bestemmingsplan.

Conform Bro artikel 3.1.6, tweede lid, onderdeel van a:

- a. “Een beschrijving van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden;”

Het navolgende cultuurhistorisch onderzoek bestaat uit een inventarisering van belangrijke cultuurhistorische kenmerken in het buitengebied en een waardestelling hiervan.

Deze waardestelling van de diverse cultuurhistorische kenmerken van het gebied dient als afwegingsinstrument voor de verwerking van cultuurhistorische aspecten van het gebied in het bestemmingsplan.

Eindrapport Cultuurhistorisch onderzoek buitengebied gemeente Opsterland

Auteur : Drs. Annelies Hartman, cultuurhistoricus

Opdrachtgever : Gemeente Opsterland, mr. Aize Kramer, drs. A.H. Visser

Datum : 8 maart 2013, taalkundig geredigeerd

1.2. Leeswijzer

De gemeente Opsterland heeft meerdere cultuurlandschappen binnen haar grenzen. Om de ontstaansgeschiedenis van de gemeente helder te houden is besloten de gemeente op te delen naar de cultuurlandschappen die de meeste invloed gehad hebben op de huidige verschijningsvorm van de buitengebieden in de gemeente.

Er is een aantal **cultuurhistorische ontwikkelingen die gemeente breed geduid kan worden**, met name op het gebied van de infrastructuur, architectuur en het reliëf. Deze ontwikkelingen worden eerst uitgelicht (**hfdst.2**) alvorens de **verschillende cultuurlandschappen** te behandelen (**hfdst.3 en verder**).

Het gebied van de gemeente Opsterland heeft zich in de periode 'volle middeleeuwen' (850- 1200/1250 n.Chr.) gevormd tot cultuurlandschap. In die periode vonden de eerste ontginningen vanuit de beken plaats en rond 1200 n.Chr. is er bewoning. De ontwikkelingen van de verschillende landschappen hebben hun nadruk in verschillende tijdsvakken van de middeleeuwen tot nu, vastgelegd.

De **cultuurlandschappen** in de gemeente Opsterland zijn:

- Het beekdal- en dekzandrug landschap van de Boorne/Alddijp (**hfdst.3**)
- De hoogveenontginningsgebieden rond de Drachtstervaart, de Opsterlandse Compagnonsvaart en de Schoterlandse Compagnonsvaart (**hfdst.4**)
- De veenpolders 6^e en 7^e veendistrict en de Groote veenpolder (**hfdst.5**)
- De jonge veen- en heideontginningen (**hfdst.6**)

Per cultuurlandschap wordt besproken:

- een beknopte ontstaansgeschiedenis
- een analyse van de cultuurhistorische kenmerken
- een waardering van deze kenmerken

De geraadpleegde **archieven en bronnen** zijn te vinden in **hoofdstuk 7**.

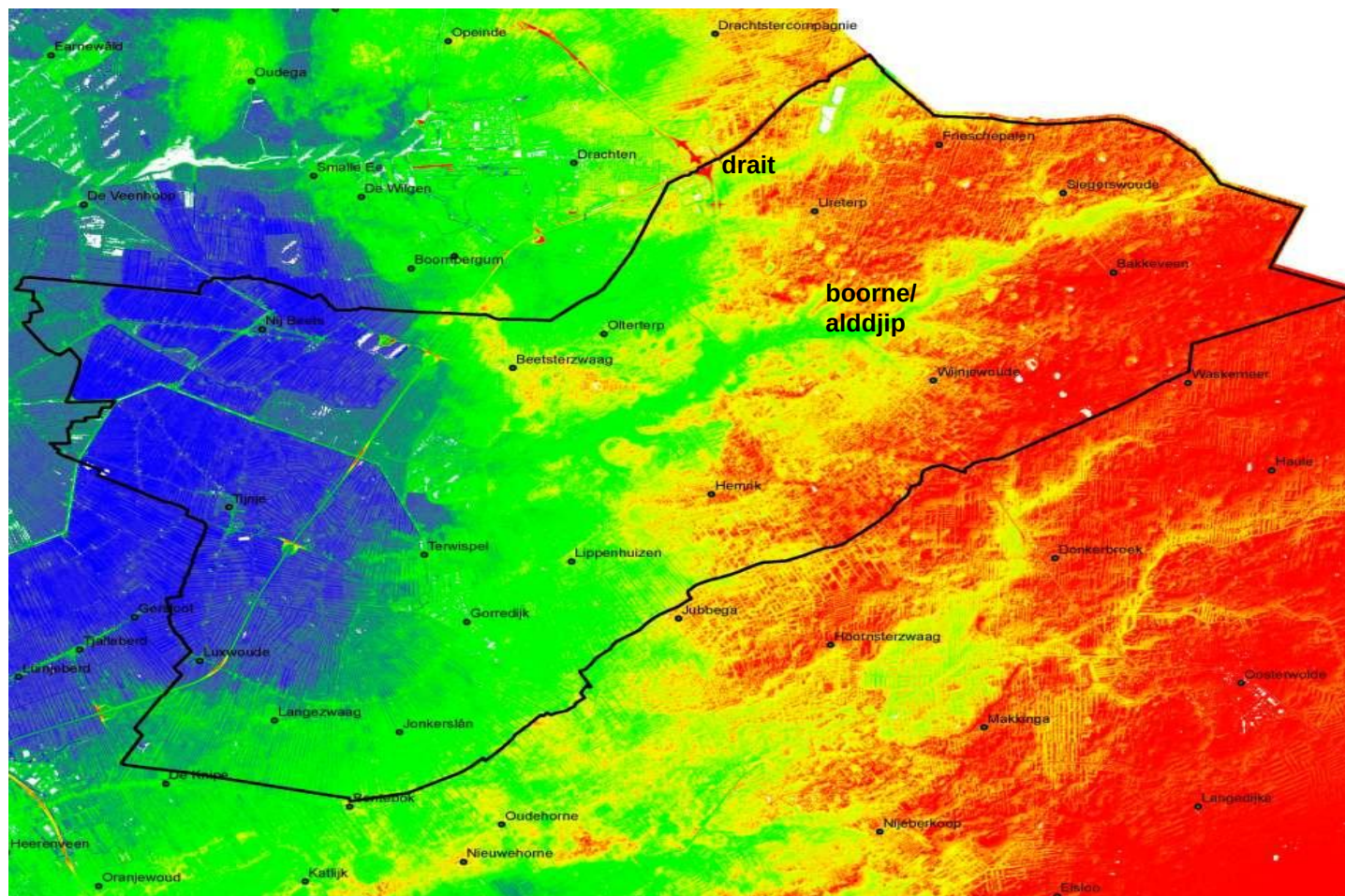
1.2. Verantwoording

Het onderzoek is gedaan aan de hand van een literatuurstudie, archief-onderzoek, kaarten, rapporten en veldobservatie. Er is geen uitgebreid veld- en architectuuronderzoek gedaan. De cultuurhistorische elementen en structuren die per cultuurlandschap benoemd en gewaardeerd zijn, zijn niet tot op kavelniveau uitgewerkt. Ze zijn de belangrijke onderdelen van dit cultuurlandschap en geven de handvatten, tezamen met de uitgangspunten van de andere onderdelen in het bestemmingsplan, om vragen op lokaal niveau met betrekking tot de ruimtelijke kwaliteit te beantwoorden.

De informatie op de Cultuur Historische Kaart Fryslân (CHK2) is meegenomen in de beschrijvingen en waardestelling evenals de richtlijnen als gesteld in het provinciaal document Grutsk op 'e Romte!. Beide informatiebronnen zijn verwerkt in de waardestelling en aangevuld met op gemeentelijk niveau toegespitste, belangrijke onderdelen per cultuurlandschap.

In de uitwerking van het advies is gekozen voor de elementen en structuren die herkenbaar zijn in het landschap; over elementen van ontwikkelingen die niet (meer) zichtbaar zijn wordt niet geadviseerd.

Er zijn procedure afspraken gemaakt om een verdiepingsslag in het archeologisch onderzoek voor de gemeente Opsterland uit te voeren. Tot deze resultaten bekend zijn worden de archeologische duidingen gebaseerd op de gegevens van het oude bestemmingsplan, de informatie van de FAMKE en de regelgeving in de 'Verordening Romte Fryslân', van de provincie Fryslân, vastgesteld 15-06-2011.

AHN (Actueel Hoogtebestand Nederland) hoogtekaart 2008, gemeente Opsterland

1.3. Beknopte ontstaansgeschiedenis van het buitengebied van de huidige gemeente Opsterland

In de voorlaatste ijstijd (Saalien tussen 370.000 en 130.000 jaar geleden) lag Fryslân onder een ijslaag die vanuit Scandinavië naar het zuiden geschoven was. Deze ijslaag bracht klei, zand en stenen mee (keileem) en vormde o.a. het Fries-Drents Plateau, waarvan de uitlopers zich tot in de Zuidelijke Wouden uitstrekken. In de laatste ijstijd (Weichselien 115.000-10.000 jaar geleden) bereikte het ijs Fryslân niet meer, maar de bodem was wel permanent bevroren en de vegetatie verdween.

In de warmere periode tussen de ijstijden smolt de ijskap waardoor er een stroom van smeltwater op gang kwam en het zacht glooiende gebied aantastte door erosie. Door deze smeltwaterstromen sleet het keileem uit het beekdal en schuurden brede dalen uit, de voorlopers van de huidige beekdalen in het oosten van Fryslân en duidelijk zichtbaar op de hoogtekkaart (Actueel Hoogtebestand Nederland).

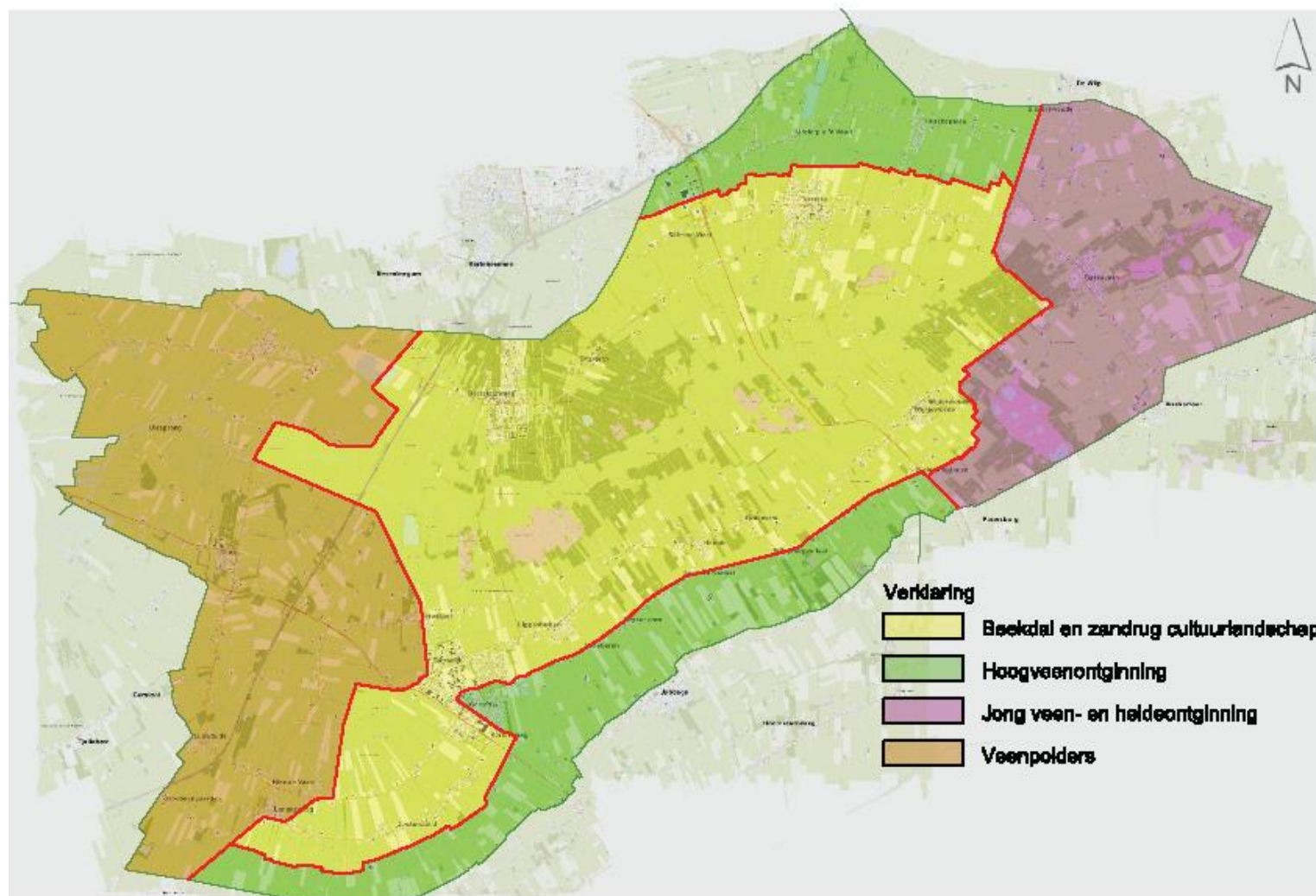
In de warmere perioden van het Weichselien trad er door wind en water ook erosie op en verdween het land onder een dikke laag dekzand. Daar waar het grondwater aan de oppervlakte kwam vormden zich, door de permanente vorst, heuvels met een ijskern zg. ijslenzen of pingo's.

Met het stijgen van de temperatuur verdween de ijslaag en steeg de zeespiegel. Dit zorgde landinwaarts voor een stagnatie in de waterafvoer en er begonnen zich veenmoerassen te vormen op het keileem en dekzand. Het veen breidde zich uit en vulde uiteindelijk ook de beekdalen en bedekte de hogere zandgronden.

Er was sprake van regelmatige bewoning aan het eind van de laatste ijstijd, zo'n 13.000 jaar geleden, maar door het oprukkende veen werd het gebied te nat en te geïsoleerd en lijkt in de loop van de bronstijd (2000-800 v.Chr.) de aanwezigheid van bewoners te verdwijnen.

Het duurde voor het huidige Opsterland tot vermoedelijk de late 10^e eeuw voordat er via de veenriviertjes weer bewoners arriveerden. Het natuurlandschap werd een cultuurlandschap.

De ontwikkelingen en met name de ontginningen die toen in gang zijn gezet hebben de vorm van het huidige Opsterland bepaald en vormen het uitgangspunt voor de cultuurhistorische verkenning van het gebied. De gemeente Opsterland heeft door de verschillend gevormde natuurlandschappen nu meerdere cultuurlandschappen binnen haar grenzen.

topografische kaart 2012, gemeente Opsterland, gebiedsindeling cultuurlandschappen

1.4. Gebiedsindeling cultuurlandschappen van de gemeente Opsterland

De ontwikkeling van de verschillende landschappen hebben hun hoogtepunt in verschillende tijdsvakken van de middeleeuwen tot nu beleefd:

- Het **beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap** is ontstaan vanuit de rivierontginningen in de middeleeuwen.
- De **hoogveenontginningen** vonden plaats in de 16^e tot 18^e eeuw.
- De **veenpolders** kennen hun ontstaan in de 19^e en 20^e eeuw, na de grootschalige laagveenontginningen in het Lage Midden met rampzalige overstromingen.
- De **jonge veen- en heide ontginningen** waren vooral een resultaat van ontginning- en werkverschaffingsprojecten in de 20^e eeuw.

Al deze ontwikkelingen hebben bijgedragen aan de huidige cultuurlandschap verschijningsvorm.

In de topografische kaart 2012 hiernaast zijn deze verschillende gebieden aangegeven en worden in de volgende hoofdstukken behandeld.

Bij de analyse en waardestelling van de deelgebieden wordt het provinciaal document 'Grutsk op 'e Romte' meegenomen; er wordt dit jaar nog een besluit genomen inzake de status van dit document. Ook is de Cultuurhistorische Kaart (CHK2) Fryslân meegenomen, met name voor de gedetailleerde informatie over cultuurhistorische en archeologische waardevolle elementen en structuren in het gebied.

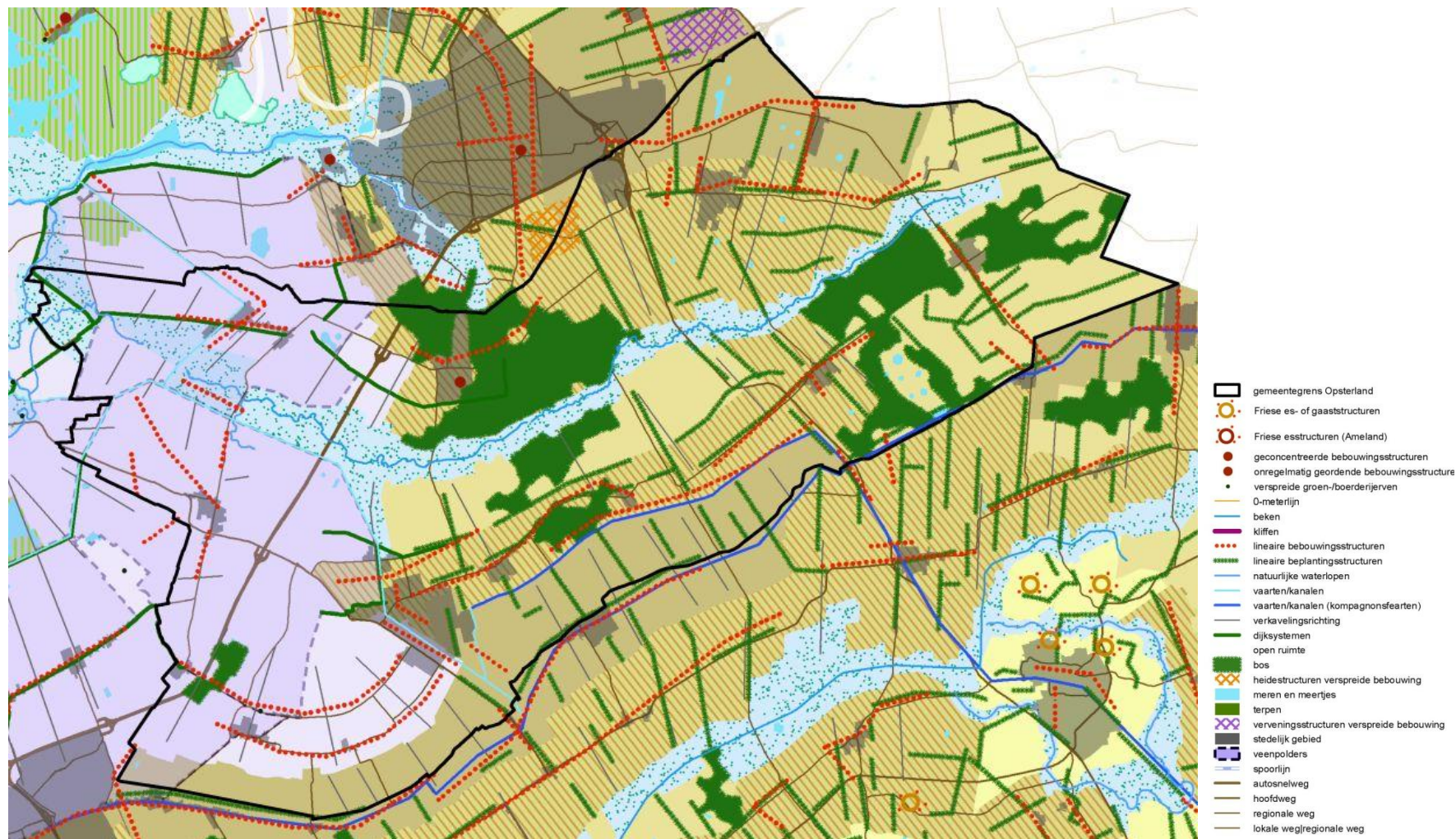
De cultuurhistorische ontwikkelingen zijn leidend voor de gebiedsindeling en de benaming van de cultuurlandschappen van de gemeente. Er wordt in dit rapport dan ook een andere begrenzing en **benaming** gehanteerd dan in het landschapsbeleidsplan en het bestemmingsplan buitengebied:

- 'beekdallandschap' en 'woudontginning/ coulissenlandschap' van het landschapsbeleidsplan/ bestemmingsplan wordt in cultuurhistorie als één samenhangende ontwikkeling beschouwd en 'beekdal- en dekzandrug landschap' genoemd.
- 'hoogveenontginning grootschalig', 'hoogveenontginning kleinschalig' en 'hoogveenontginningen met wijken' in het landschapsbeleidsplan, in het bestemmingsplan 'veenontginningslandschap' genoemd, zijn voor de cultuurhistorie verschillende ontwikkelingen zowel in tijd als in opzet en worden opgesplitst in 'hoogveenontginningen' en 'jonge veen- en heideontginningen'.
- ook het gebied wat in het landschapsbeleidplan/ bestemmingsplan als totaal 'veenpolder (laagveenontginning)/ veenpolderlandschap' genoemd wordt heeft voor de cultuurhistorie meerdere ontstaansgeschiedenissen en wordt behandeld bij het 'beekdal- en dekzandruglandschap' en de 'veenpolders'. Het beekdal wordt, voor zover het binnen het systeem van de veenpolders ligt, hierin meegenomen.

Voor wat betreft de **begrenzing** van de cultuurlandschappen:

- de hoogveenontginning vanuit de Drachtstervaart betreft ook het gebied ten zuiden van de vaart en wordt meegenomen in de hoogveenontginning
- de Bakkeveensterduinen zijn onderdeel van de jonge veen- en heide ontginningen, dit is ook het geval met de Duurswouderheide
- de grens van de veenpolders is aangehouden bij deze grootschalige ingreep. Dit betekent dat Terwisel als onderdeel van het veenpolder systeem is meegenomen. De Fennenpolder ten westen van Gorredijk is vanuit de middeleeuwse rivierontginning ontstaan en is onderdeel van het beekdal en zandrug cultuurlandschap.

De unieke combinatie van natuurlijk landschap en haar gebruik en bewoning heeft de diverse cultuurlandschappen gevormd en deze vormen de basis voor de beoordeling van de ruimtelijke kwaliteit. Uit bovenstaande volgt dan ook het advies om de op cultuurhistorische kenmerken en argumentatie gebaseerde landschapsindeling te hanteren voor het bestemmingsplan.

Grutsk op 'e Romte, 2012 kernkwaliteitenstructurenkaart gemeente Opsterland

1.5.Kernkwaliteiten van de gemeente Opsterland zoals in provinciaal document Grutsk op 'e Romte! weergegeven

Grutsk op 'e Romte:

Algemeen:

'In Grutsk op 'e Romte worden landschappelijke en cultuurhistorische structuren van provinciaal belang in samenhang geanalyseerd en gewaardeerd. Het doel hiervan is behoud en verdere ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit door middel van informeren, adviseren en inspireren. Op deze wijze verwacht de provincie Fryslân de doorwerking van de provinciale belangen in ruimtelijke plannen van gemeenten, rijk en provincie binnen Fryslân te borgen.'

*'Grutsk op 'e Romte geeft de belangen van de provincie weer die voortkomen uit de ontwikkelingsgeschiedenis van Fryslân en de wijze waarop dit nu terug te vinden is in de verschijningsvorm van Fryslân.'*¹

'Grutsk is opgebouwd uit een overzicht van samenhangende structuren en waardevolle elementen die voor onze provincie van provinciaal belang zijn. Aan deze structuren en elementen van provinciaal belang is een richtinggevend advies gekoppeld. Hiermee geeft de provincie aan op welke wijze met deze karakteristieke structuren en elementen van provinciaal belang omgegaan zou moeten worden.'²

Hierbij worden de volgende strategieën gehanteerd:

Advies: (vet) hier gaat het om samenhangende elementen of structuren die zeldzaam, uniek en/of heel bijzonder voor Fryslân -of zelfs nationaal bijzonder zijn- en die zeer kwetsbaar zijn in hun verschijningsvorm. Om die reden dienen zij, bij ruimtelijke ontwikkelingen, in stand gehouden te worden en gerespecteerd in hun context.

Advies: (niet vet) hier gaat het om samenhangende elementen of structuren die zeldzaam, karakteristiek en/ of bijzonder voor Fryslân of zelfs daarbuiten zijn. Deze structuren zijn bij ruimtelijke ontwikkelingen op verschillende wijzen te versterken, te herstellen of te behouden.³

Het provinciaal belang is samengebracht op een landschappelijke en cultuurhistorische structurenkaart.

Gemeente Opsterland:

Voor de gemeente Opsterland zijn een deel van de kernkwaliteiten van het gebied het Lage Midden en een deel van het gebied de Zuidelijke Wouden van belang.

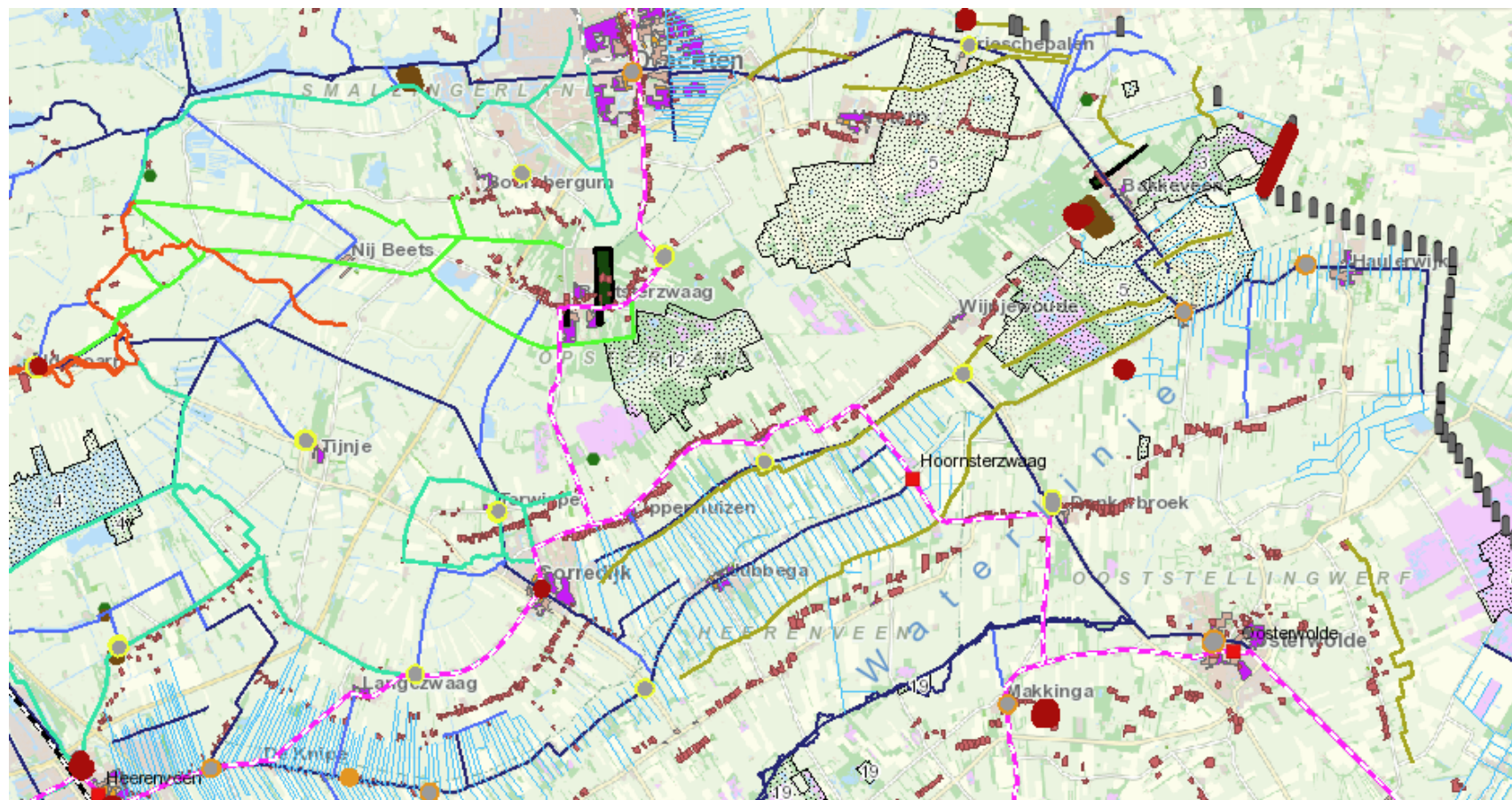
De provinciale waardering geldt als leidraad, de 'vette' adviezen zijn per cultuurlandschap aangehaald ([in dit rapport in blauw weergegeven](#)), en voor de gemeente Opsterland geconcretiseerd in de analyse en waardestelling voor het buitengebied en waar nodig uitgebreid met op gemeentelijk niveau van cultuurhistorisch belang zijnde aanvullingen.

Het document *Grutsk op 'e Romte* is te vinden op www.fryslan.nl/grutsk

¹ Provincie Fryslân, 2012, blz.12

² Provincie Fryslân, 2012, blz.12

³ Provincie Fryslân, 2012, blz.12

Cultuurhistorische kaart (CHK2) met de categorieën, legenda zie www.fryslan.nl/chk

1.6. Elementen en structuren van de gemeente Opsterland zoals op de Cultuurhistorische kaart (CHK2) provincie Fryslân weergegeven

Cultuurhistorische Kaart CHK2:

*'Uitgangspunt voor de totstandkoming van de CHK is het werkrapport "[Wordingsgeschiedenis van Fryslân](#)". In dit rapport is het verhaal van de ontstaansgeschiedenis van de provincie beschreven vanuit de ontwikkelingen die in de loop der tijd, op allerlei gebieden, hebben plaatsgevonden. Uit dit verhaal zijn cultuurhistorische elementen en structuren naar voren gekomen -het cultuurhistorische erfgoed-, die de fysieke vertaling van die ontwikkeling vormen.'*⁴

De Cultuurhistorische Kaart Fryslân, de CHK2, is digitaal te raadplegen op de site van provincie Fryslân. Ze geeft informatie over elementen en structuren van aardkundige, archeologische, historisch- geografische en bouwhistorische aard in de provincie Fryslân. www.fryslan.nl/chk

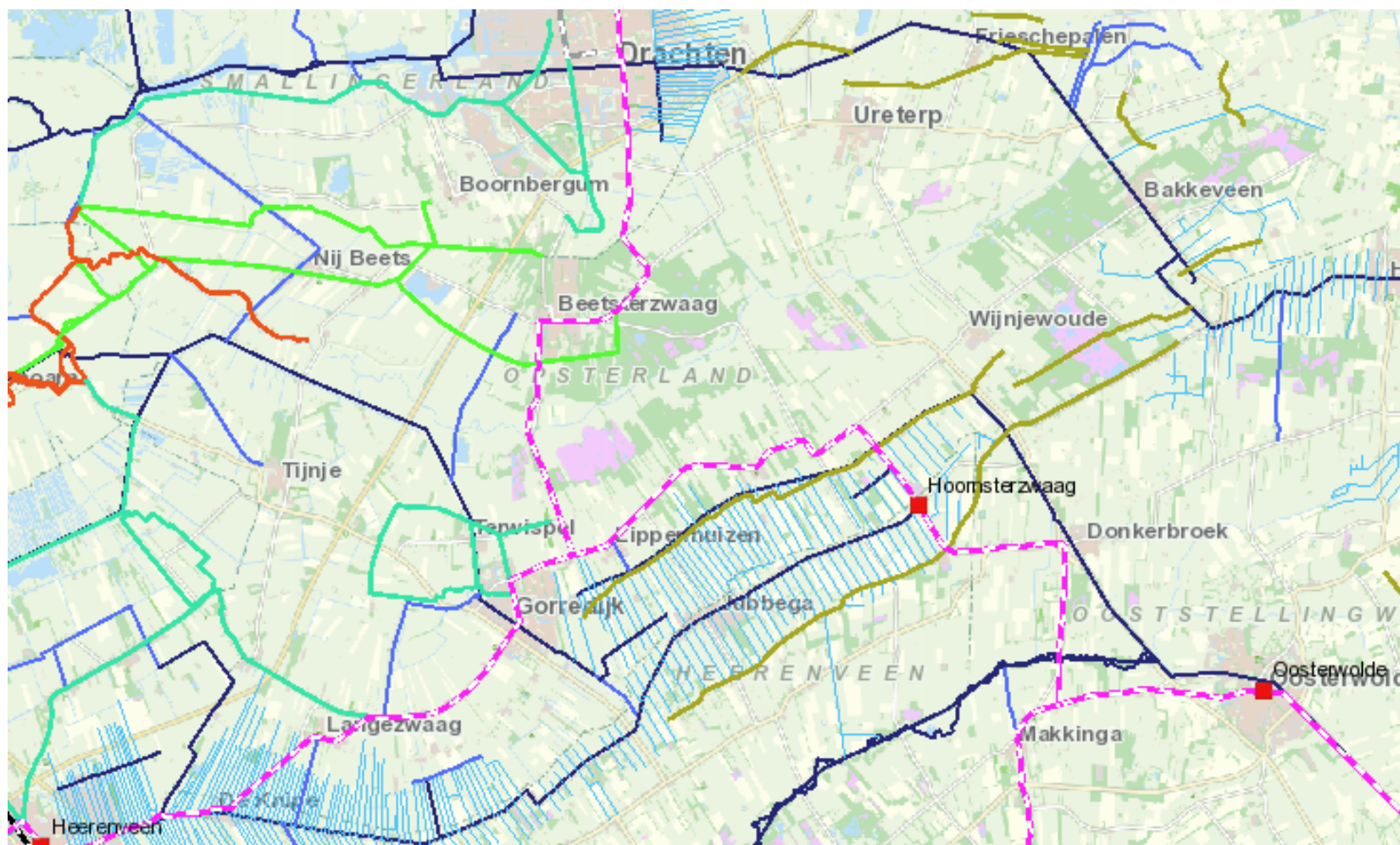
Natuurlijk behoort ook de archeologie tot de cultuurhistorie van Fryslân. Deze informatie is samengebracht op de Friese Archeologische Monumentenkaart Extra, de FAMKE, waarin een beleidsparagraaf en beleidskaarten zijn opgenomen. Deze kunt u ook vinden op www.fryslan.nl/famke.

De informatie van beide kaarten wordt meegenomen in de beoordeling van aanvragen en ingrepen in het cultuurhistorische erfgoed van de gemeente.

De Cultuurhistorische Kaart omvat 23 categorieën van cultuurhistorische elementen en structuren:

- Aardkunde / Geomorfologie
- Aardkundig waardevolle gebieden
- Boerderijplaatsen
- Verkaveling
- Nederzettingvormen
- Kerken
- Middeleeuwse kloosters en kloosterterreinen
- Uithoven
- Stinzen en states / buitenplaatsen
- Vestingwerken
- Vaarwegen
- Dijken
- Eendenkooien
- Spoor- en tramwegen
- Provinciale grenspalen
- Jongere bouwkunst (1850-1940)
- Gebieden en gezichten met bijzondere waarde
- Wederopbouw (wijken)
- Delfts Rood
- Zuivelfabrieken
- Rijksmonumenten
- Beschermde landgoederen / buitenplaatsen
- Beschermde stads- en dorpsgezichten

⁴ Cultuurhistorische kaart, site provincie Fryslân

CHK structuren zoals dijken, vaarten en wijken, tramwegen in de gemeente Opsterland

2. a. Cultuurhistorische structuren gemeente Opsterland

Beknopte ontstaansgeschiedenis:

Gemeente brede cultuurhistorische ontwikkelingen zijn vooral te vinden in infrastructurele structuren voor bescherming en mobiliteit: (tol)wegen, voet- en kerkepaden, (trek) vaarten en jaagpaden, opvaarten, sloten, dijken en spoor- en tramwegen.

De ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente is grotendeels bepaald door een samenspel van het aanwezige landschap en het gebruik van dit landschap door de bewoners waardoor voor elk type cultuurlandschap een eigen ontwikkeling is gerealiseerd en een specifieke cultuurhistorische ontwikkeling is aan te geven.

Het landschap bepaalde de ontwikkeling van de samenleving tot in de 19^e eeuw de industriële revolutie zijn intree deed en de samenleving het landschap ging bepalen. Dit is vooral te zien in de infrastructuur van sporen en wegen die dwars over elke andere ontwikkeling of structuur uitgerold werd. De economische vooruitgang was hierbij het uitgangspunt.

Tot het midden van de 19^e eeuw waren er maar weinig of geen verharde wegen in Opsterland. De belangrijkste verbindingen liepen van west naar oost, over de zandruggen. Er was een tolgeweg van Frieschepalen via Lippenhuizen en Gorredijk naar Heerenveen en Lemmer. De noord-zuid verbindingen waren voornamelijk over het water, er liep een tolgeweg van Beetsterzwaag naar Lippenhuizen

Deze oude structuren van tolgewegen, kerkepaden, jaagpaden en opvaarten raakten ondergeschikt na de industriële groei.

De tramwegen vormden een tussenvorm. Ze waren een vorm van modernisering, van het moderne mobiele tijdperk, maar ze volgden nog wel de bestaande doorgaande routes. In 1882 kwam de stoomtramlijn Heerenveen-Gorredijk tot stand. Deze werd in 1884 doorgetrokken naar Drachten. In 1911 werd de lijn Gorredijk- Oosterwolde aangelegd.

Waardestelling:

Wegen

De oorspronkelijke oude provinciale wegen zijn als grote structuren nog aanwezig maar hebben veel van hun karakter en uitstraling verloren. Er zijn al veel oude structuren aangepast of verdwenen door rotondes, verplaatsen van kruispunten, omleggingen e.d.. Vooral van de trajecten die door de dorpen en steden lopen/ liepen is de afleesbaarheid afgenomen. Voor nieuwe ingrepen zijn de oorspronkelijke trajecten en aankleding van groot belang en dient men de oorspronkelijke structuren als uitgangspunt te hanteren en waar mogelijk te herstellen.

Trambanen

Na de Tweede Wereldoorlog werd het personen vervoer per tram gestaakt omdat de autobusdiensten deze taak hadden overgenomen en werden de rails verwijderd. Het tracé volgde de doorgaande wegen en is nog aanwezig. Interessant is de combinatie van het tramtracé met de kunstwerken en de eind 19e eeuw - begin 20e eeuw architectuur die zich concentreert langs dit tracé. De komst van de tram heeft kleine voorname woonlinten doen ontstaan. In het Monumenten inventarisatie project(MIP) zijn veel van deze panden als potentieel belangrijk aangewezen. Op de kaart hiernaast zijn de concentraties te zien. Het is van belang deze linten zoveel mogelijk intact te laten en te houden; aanvullingen en uitbreidingen zoveel mogelijk te beperken. Indien nodig dan de sfeer, stijl en uitstraling als zeer zorgvuldige basis hanteren.

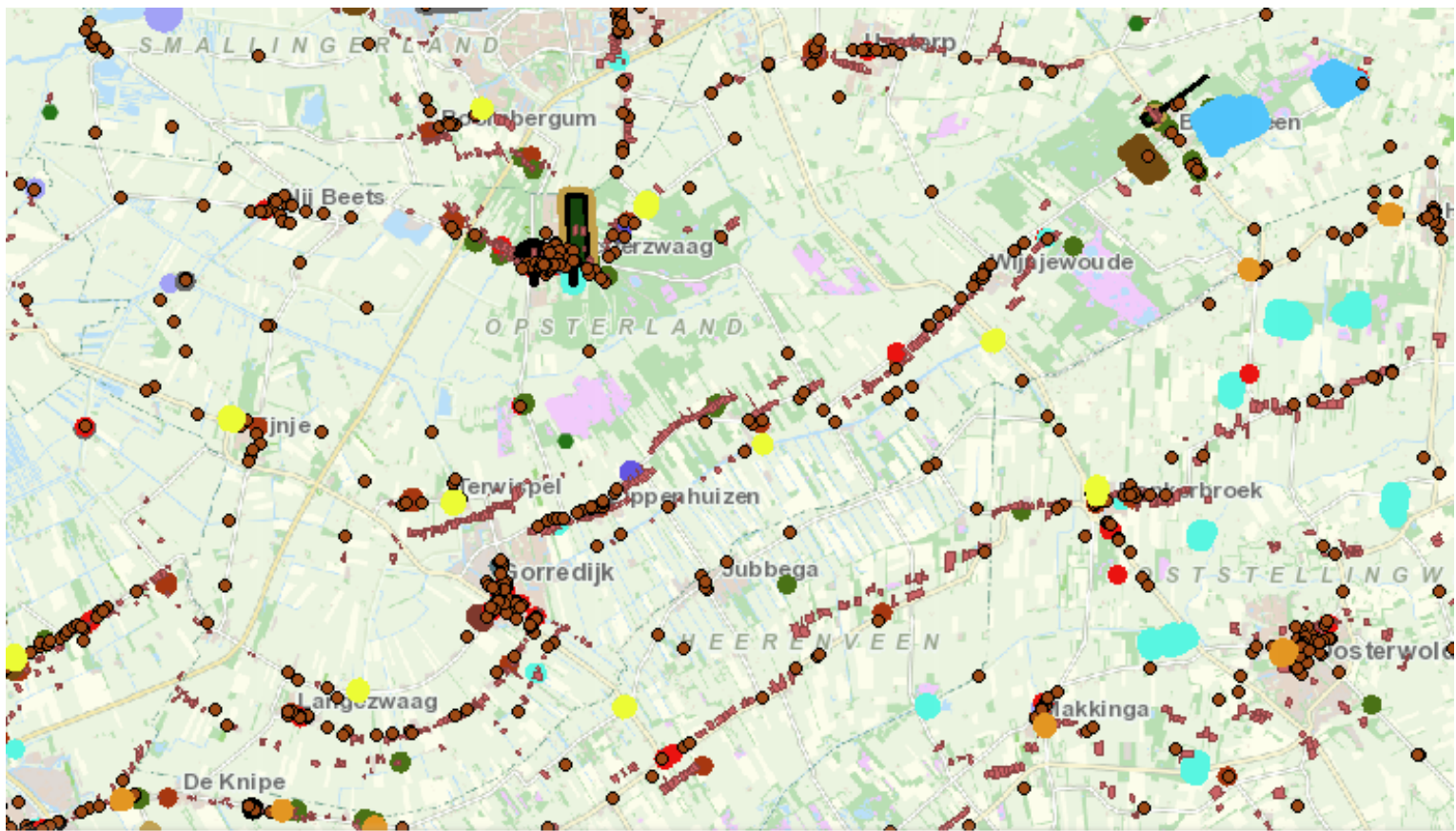
Voet- en kerkepaden

Op de kaart van Oude Paden - Nieuwe Wegen op de provinciesite staan bestaande en verdwenen paden en wegen, aangevuld met informatie over interessante cultuurhistorische gebouwen, elementen, volksverhalen en anekdotes die bij de paden horen. De kaart legt uit hoe de paden en wegen in Fryslân zijn ontstaan en soms weer zijn verdwenen⁵. De trajecten kunnen inspiratie bieden bij lokale invullingen.

Dijken, vaarten en wijken

Deze worden bij de diverse deelgebieden besproken.

⁵ www.fryslan.nl zie padenkaart

CHK met elementen zoals architectuur met status: rijksmonumenten, beschermde buitenplaatsen/landgoederen, kloosters, uithoven (Famke) en belangrijke geïnventariseerde elementen zoals jongere bouwkunst (1850-1940), verhoogde boerderijplaatsen en zuivelfabrieken (legenda zie CHK2, www.fryslan.nl/chk)

2.b. Cultuurhistorische elementen gemeente Opsterland

Beknopte ontstaansgeschiedenis:

De elementen hebben met name betrekking op de architectuur die in de loop van de eeuwen tezamen met het cultuurlandschap ontstaan en ontwikkeld is. Het betreft niet alleen bewoning maar ook bedrijvigheid (industriepanden, molens, zuivelfabrieken e.a.), hulpmiddelen voor transport en vervoer (bruggen, sluizen e.a) als ook afbakeningen (grenspalen, 'scheidinghe', vestingwerken e.a.) en sociale ontwikkelingen (kerken, theaters, ziekenhuizen e.a.).

Het cultuurlandschap bepaalde de bewoning totdat de industriële revolutie het landschap ging bepalen en het ondergeschikt werd aan de industriële vooruitgang. Deze vooruitgang werd ongeacht het landschap doorgevoerd, zie met name de grote infrastructurele uitwerkingen.

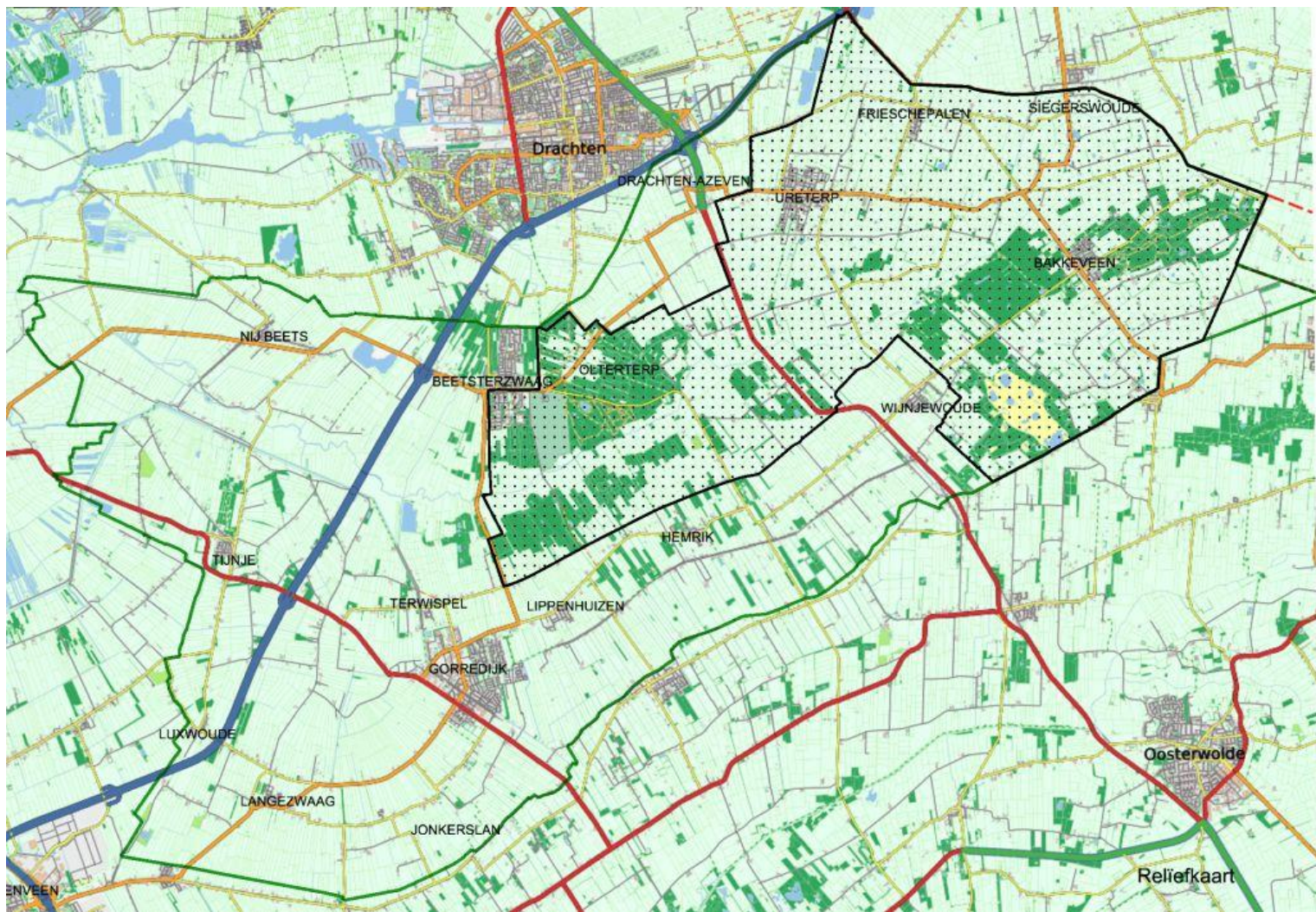
Waardestelling:

Een deel van de elementen heeft inmiddels een status in de vorm van 'Rijksmonument', 'Beschermd gebied', 'Gemeentelijk monument', 'Archeologisch monument'.

Daarnaast geeft de Cultuurhistorische kaart een aantal belangrijke categorieën aan dat wel geïnteriseerd is, maar nog niet gewaardeerd. Zuivelfabrieken als uiting van een belangrijke industriële ontwikkeling in Fryslân verdient aandacht.

Ook de jonge bouwkunst (1850-1940) is een uiting van die industriële ontwikkeling en heeft daarmee een relatie, hetzij als locatie (langs de tramlijn e.d.) hetzij als functie (directeurswoning e.d.).

De groep (oude)boerderijplaatsen (totaal in Fryslân ruim 8000 locaties aanwezig en verdwenen) is in de hele ontstaansgeschiedenis van Fryslân van wezenlijk belang (zie ook 'De wordingsgeschiedenis van Fryslân in thema's') en dient zowel archeologisch (aanwezig en verdwenen) als architectonisch (aanwezig) veel aandacht te krijgen. Er is door de gemeente ten aanzien van de architectuur al actie ondernomen door een lijst op te stellen met boerderijen in het buitengebied die door hun bouwvorm voor de gemeente van belang zijn als beeld dragers in het landschap.

Gebied met belangrijke reliëfvorming gemeente Opsterland (zwart gestippeld)

2.c. Aardkundige reliëfstructuur gemeente Opsterland

Beknopte ontstaansgeschiedenis:

De gemeente Opsterland heeft door haar ligging aan de uitlopers van het Fries-Drents Plateau een verscheidenheid aan landschappen en aardkundige ontwikkelingen binnen haar grondgebied, ontstaan in de voorlaatste ijstijd. Deze ontwikkeling heeft ook een variatie aan reliëf voortgebracht. Dit reliëf is de weerslag van de ontstaansgeschiedenis en de bruikbaarheid van de ondergrond en verklaart de ontstaansgeschiedenis van de cultuurlandschappen. Ook de dobben/ pingoruïnes vormen hier een onderdeel vanuit dezelfde tijdsontwikkeling.

De hoogtekaart (blz. 6.) laat zien dat er sprake is van duidelijke hoogteverschillen, niet alleen tussen het veengebied en het plateau, maar hierbinnen ook tussen de beekdalen en de dekzandruggen.

Een combinatie van de hoogtekaart, de aangegeven aardkundig waardevolle gebieden (CHK2), hoogtelijnen en verschillen op de topografische kaart en visuele waarneming heeft het hiernaast aangegeven reliëfbeeld opgeleverd. De aangegeven grens is een relevante grens voor het gebied dat bescherming verdient, het is niet een absolute grens van het al dan niet aanwezige reliëf. Het geeft met name aan waar de kwetsbaarheid van het reliëf in het landschap het grootst is en de meeste aandacht behoeft.

Het beekdal en de dekzandruggen zijn belangrijk en kwetsbaar; zo ook de zandkop bij Olterterp. Het voormalige dal van de Drait in het noordoosten van de gemeente is ook een historische en kwetsbare structuur.

Waardestelling:

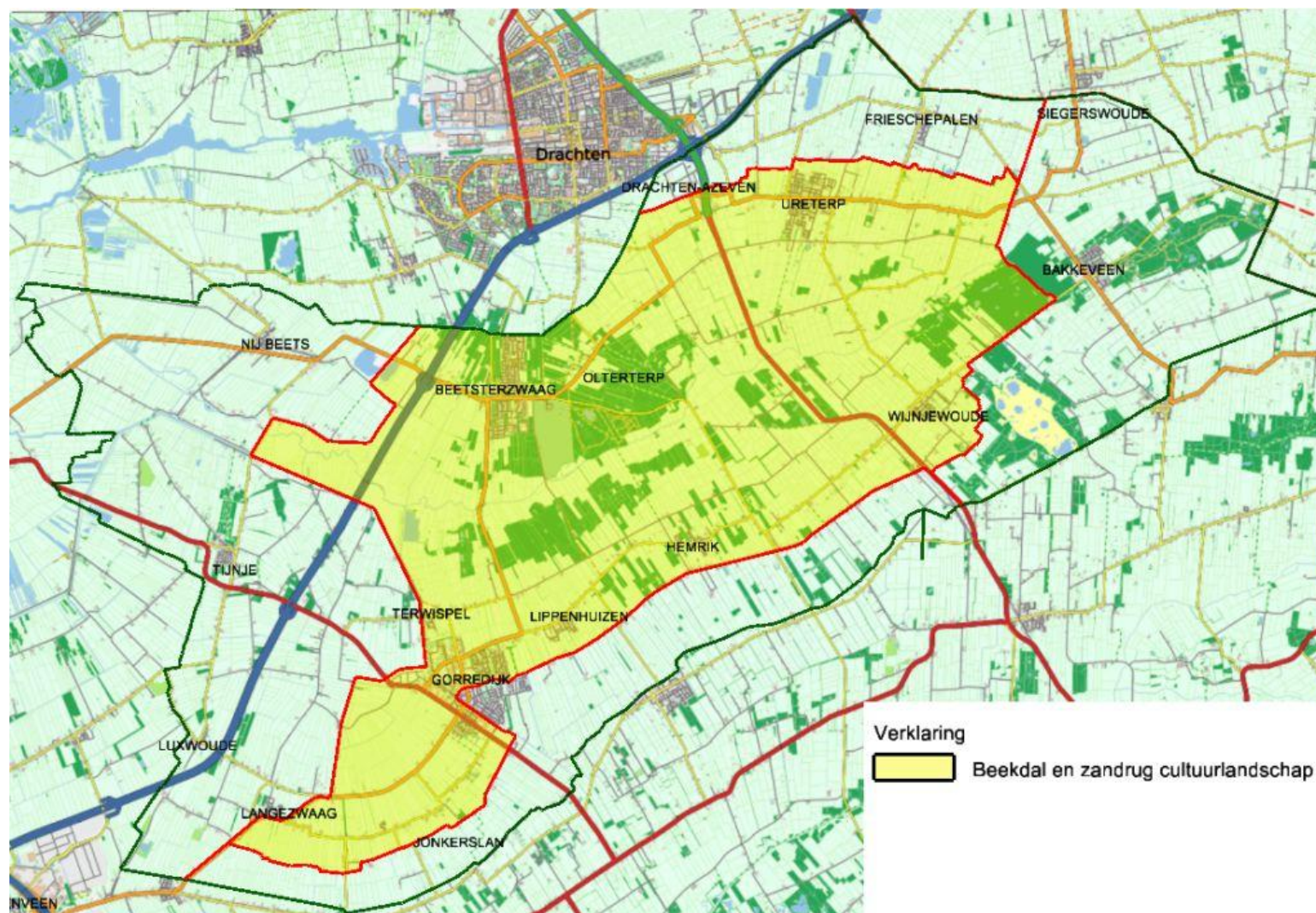
Het reliëf is een belangrijke ruimtelijke structuur die, omdat binnen Fryslân de verschillen in het reliëf vaak zeer beperkt en subtiel zijn, zeer kwetsbaar is, en bescherming nodig heeft. In het gebied wat op de kaart aangegeven wordt is het reliëf met het blote oog waar te nemen en vormt hierdoor een sterke overweging. Het reliëf in het gebied waar veel pingoruïnes aangetroffen worden, het oosten van de gemeente, is subtieler, maar belangrijk. Naast reliëf van de nog aanwezige pingoranden (die veelal verdwenen zijn) zijn de pingoruïnes ook informatiebronnen van vroegere klimatologische omstandigheden en de invloed van de mens in het gebied.

Een deel van het aangegeven gebied, zoals de Lippenhuisterheide, de Hemrikkerscharren, de Wijnjeterper Schar, de Duurswouderheide, de Bakkeveensterduinen worden al beschermd vanuit natuur maar verdienen ook bescherming vanuit het belang dat het reliëf in dit gebied vertegenwoordigt.

Het gebied De Mersken langs de Boorne/Alddijp en het gebied rond Ureterp aan de Vaart en Frieschepalen, het voormalige dal van de Drait (zie blz 58-60) hebben duidelijk zichtbare hoogteverschillen. Hier geldt het aanwezige reliëf respecteren en als uitgangspunt hanteren bij nieuwe ontwikkelingen.

Het reliëf in het landbouwgebied van het Mandeveld is dusdanig grootschalig geworden dat dit als onderdeel van de grootschalige agrarische ontwikkeling haar verschijningsvorm houdt en behoeft geen expliciete bescherming. Dit geldt ook voor het gebied rondom de Hemrik en Wijnjewoude.

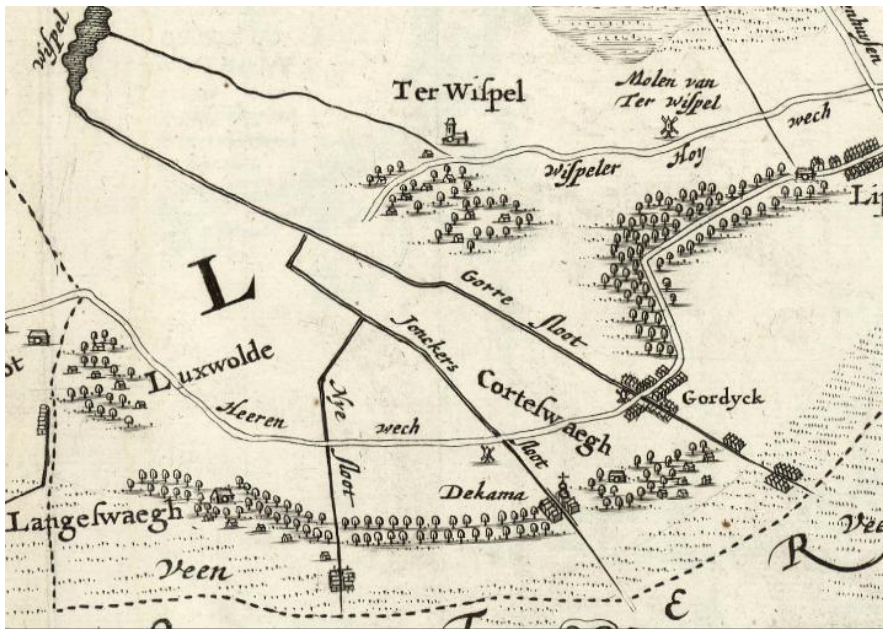
Er wordt voor de archeologie een verdiepingsslag uitgevoerd waarbij o.a. de dobben en pingoruïnes nader bestudeerd en gewaardeerd worden en ook de ontstaansgeschiedenis rondom verdwenen boerderijplaatsen, oude kerkhoven en huisterpen, zowel langs de Boorne/Alddijp als langs de voormalige Moerdiep/Wispel/ Olde Ee.

Gebiedsindeling, de gele kleur betreft het gebied beekdal en dekzandrug cultuurlandschap Boorne/Alddijp en Wispel/Olde Ee

3. Deelgebied: Beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap van de Boorne/Alddijp (Koningsdiep)

Voor het beekdal en dekzandrug cultuurlandschap wordt het gebied vanaf (oud) Beets naar het oosten behandeld. Ook de oorspronkelijke ontginning langs een zijriviertje van de Boorne : Wydde Wispel en Olde Ee (Schotanus) wordt tot dit type cultuurlandschap gerekend.

Schotanus 1664

Het Alddijp/ Koningsdiep ontspringt in het Mieuwmeer. Behalve in 't Voorwerek' is op de Schotanus kaart en de Eekhoff kaart geen ontwikkeling te zien. De ontginningen rond de bovenloop zijn van recente datum en worden besproken in het hoofdstuk 'jonge veen- en heideontginningen'.

De benedenloop van de Boorne/Alddijp, tussen Nijbeets, Swynswei, en Aldeboorn, is onderdeel geworden van de grote verveningen in de 19^e eeuw en wordt bij de cultuurhistorie van de veenpolders besproken.

De Drait wordt besproken in het grootschalige hoogveenontginning cultuurlandschap van de Compagnonsvaarten.

Schotanus 1718, stroomgebied, boven- en middenloop van de 'De Boorn/ Koninck Diep', rood omcirkeld de 'olde kerkhof'

3.1. Beknopte ontstaansgeschiedenis van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap

Zoals reeds vermeld zijn de beekdalen gevormd na de voorlaatste ijstijd en heeft zich in de dalen en tegen de dekzandruggen, na de laatste ijstijd, een hoogveenpakket gevormd.

Het duurde voor het huidige Opsterland vermoedelijk tot de 10^e /11^e eeuw voor er bewoning plaatshad. Het gebied was grotendeels bedekt met hoogveen met een zoom van lichte broek- of moerasbossen⁶.

Men vestigde zich in eerste instantie op de grens van dit broekveen en het hoogveen, op de westelijke uitlopers van het Fries-Drents plateau, de dekzandruggen ten noorden en ten zuiden van de Boorne/Alddijp.

Het gebied was via de riviertjes toegankelijk. De oudste bewoning van de vroege middeleeuwen is in de directe omgeving van die riviertjes, zoals de Boorne/Alddijp en Smalle Ee-Drait en de vrijwel verdwenen Wispel, gevonden. De bewoners maakten gebruik van deze riviertjes om hun veengronden te ontwateren door het graven van sloten haaks op de riviertjes. Deze sloten dienden tevens als perceel/ eigendomscheiding.

Archeologisch onderzoek bij Wijnjeterp⁷ heeft aangetoond dat de vroege, middeleeuwse bewoners dicht bij de rivier woonden. Deze oudste ontginningen langs de rivier werden omgevormd tot weiden en hooilanden. Door het ontwateren trad sterke daling van het maaiveld op en werden de bewoners gedwongen verder landinwaarts te trekken en te herbouwen. Het oude Friese recht van opstrek gold en dit betekende dat grond in het verlengde van wat men reeds bezat, ook automatisch eigendom werd. Men schoof dus op dezelfde kavel verder; dit leidt tot de karakteristieke langgerekte verkavelingspatronen die uiteindelijk eindigen bij een dorpsgrens of grietenijgrens ('scheyd', 'scheyding tuschen...' Schotanus, 1718) of een parochiegrens (bij kerkeigendommen). De bebouwing vormde een nieuw lint verder landinwaarts. De oudere, eerdere locaties zijn verlaten. En de landen werden veelal als hooilanden benut. Hooilanden waren te schraal en nat voor vee en bouwland, maar zomers net droog genoeg om hooi kunnen leveren.

De locaties 'old kerkhof' (rood omcirkeld: Terwispel, Kortezwaag, Lippenhuizen, Olterterp. Wijnjeterp) herinneren nog aan de oude locaties, die zich tussen de 10^e en 12^e eeuw vanaf de rivier bewogen hebben naar de huidige locatie van de dorpen die in de late middeleeuwen (13^e - 14^e eeuw) zijn ontstaan.

In het westen van Opsterland zijn bij archeologisch onderzoek huissteden in het veen gevonden⁸. Deze veenterpen tezamen met de Oude kerkhoven en de verkavelingsrichting bevestigen een ontginning vanuit de veenstroompjes. Onder invloed van wateroverlast schoof de bewoning verder het veen in en vormden uiteindelijk in de middeleeuwen het lint Luxwoude- Langezwaag- Kortezwaag. Onder de huidige veenpolders schuilt een middeleeuwse ontwikkeling.

De velden dicht bij de rivier zijn voor een deel weer verworden tot *fenne* (slecht weiland), *schar* (heideveld) of *veld*. De ontginning boven Lippenhuizen laat een uitgebreid netwerk aan 'lijdijsken' zien⁹. Leidijken zijn aangelegd om het reeds in cultuurgebrachte hoogveen en dan met name bouwland, te beschermen tegen het zure grondwater van het nog niet ontgonnen hoogveen dat hoger ligt. Het is een permanent opschuivend systeem, dynamisch en flexibel tot het veen opgebruikt is.

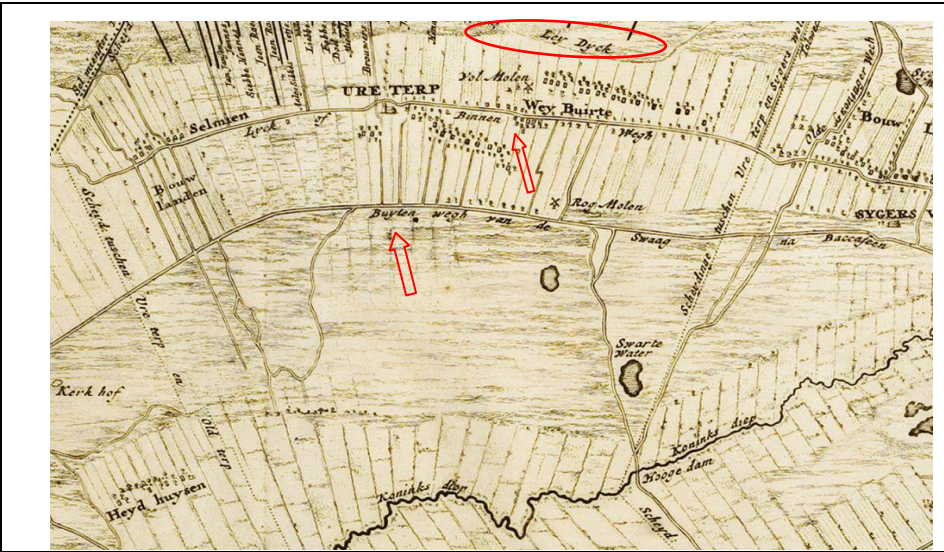

⁶ De Langen, 1992, blz. 42,43

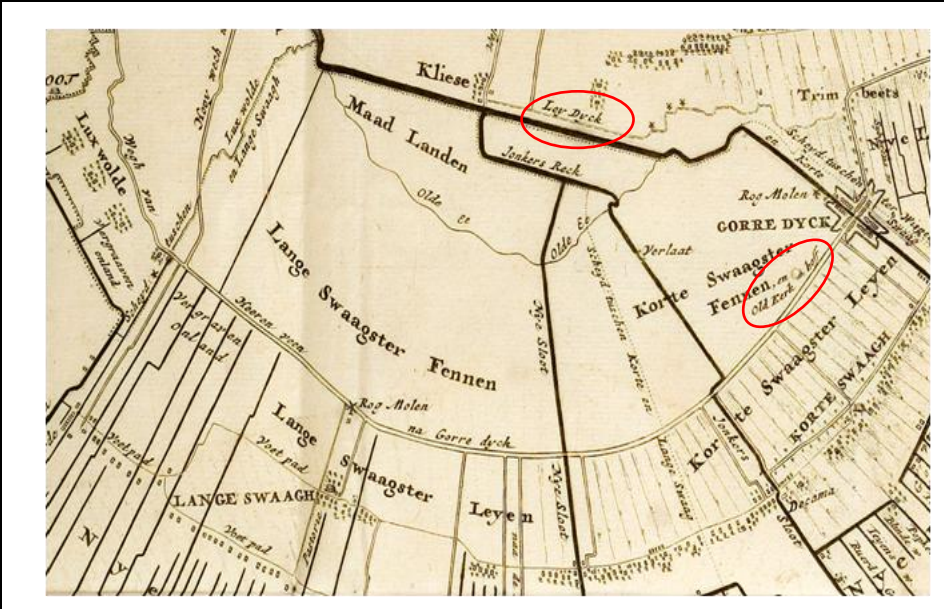
⁷ De Langen, 1992, blz. 96

⁸ Worst, 2012 blz. 31

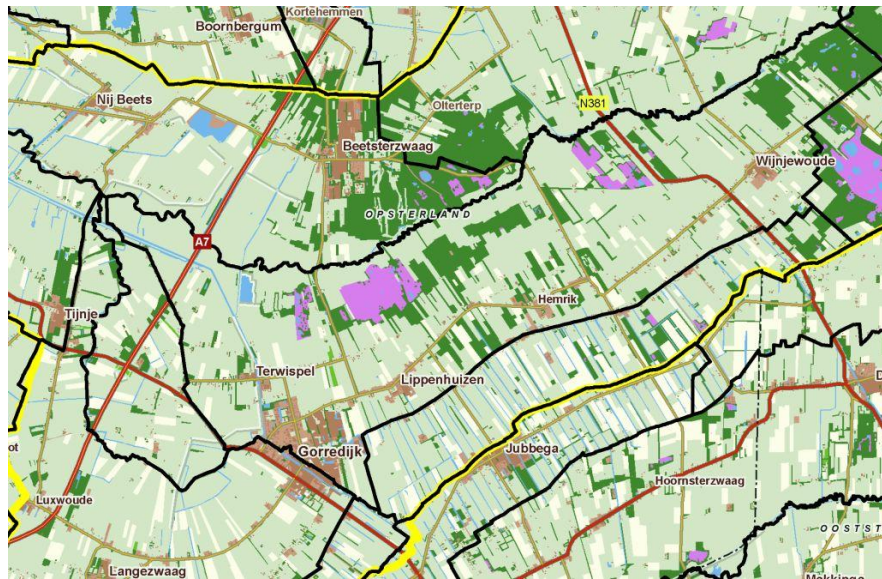
⁹ Van Sloterdijk, 1755, Tresoar, kaartendatabase nr.10451

De Schotanus kaart, 1718, laat de reeds opgeschoven dorpen zien waarbij vaak sprake is van een 'binnen wegh' en een 'buyten wegh'. De verplaatste dorpen liggen aan de 'binnen wegh'; de 'buyten wegh' is een eerdere en vaak de oudere ontginningsas die dichter de rivier volgt. Langs de ontginningen is vaak nog een 'leydyck' zichtbaar (bovenin afbeelding).

Het gebied ten zuiden van de Wispel/ Olde Ee met een 'Olde Kerkhoff' boven Kortzwaag en een 'leydyck' ten noorden van het Klieserak.

Verkavelingsgrenzen (zwart) bij Boorne/Alddijp en Wispel

Kadastrale kaart 1832

Er zijn drie rivierontginning groepen te onderscheiden: ten noorden van de Boorne/Alddijp: Beets, Beetsterzwaag, Oltterp, Ureterp en Siegerswoude, ze vormen de noordelijke helft van de Boorne-groep.
Ten zuiden van de Boorne/Alddijp: Duurswoude, Wijnjeterp, Hemrik, Lippenhuizen en een deel van Terwispel en het grootste deel van Rijp (inmiddels verdwenen), de zuidelijke helft van de Boorne-groep¹⁰.

De derde groep. Terwispel samen met Luxwoude, Langezwaag en Kortezwaag, vormt de rivierontginning groep rondom de Wispel/ Olde Ee.

De verkavelingsgrenzenkaart laat de twee groepen gescheiden door de Boorne zien. Bij Beetsterzwaag speelt duidelijk de 'scheyd tuschen Oldterp en Hemrick' een rol. Hier botsen twee verkavelingsrichtingen.

Ten oosten van Tijnje bepaalt de voormalige Wispel en Olde Ee nog steeds de richting van de verkaveling.

Op de kadastrale kaart 1832 zijn de terreinen wel verdeeld, maar nog vrijwel allemaal in gebruik als heide (paars).

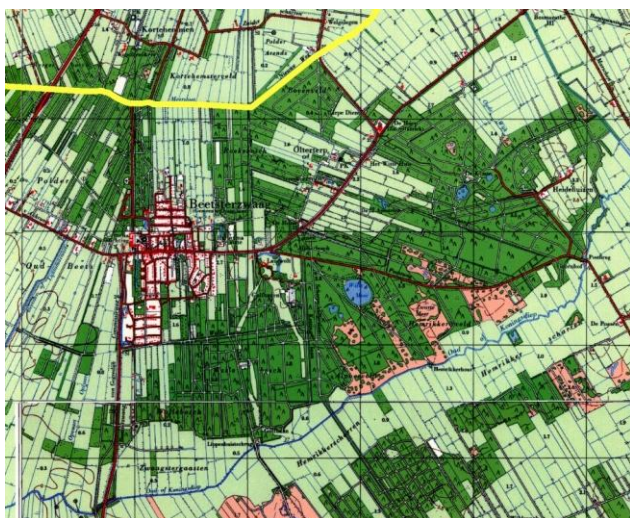
¹⁰ De Langen, 1992, blz. 84
Eindrapport Cultuurhistorische analyse en waardestelling buitengebied gemeente Opsterland
AH1/ 08-03-2013

Kadastrale kaart 1832, Landgoederengordel Beetsterzwaag/Olterterp

Topografische kaart 1923, Landgoederengordel Beetsterzwaag/Olterterp

Topografische kaart 1970, Landgoederengordel Beetsterzwaag/Olterterp

Topografische kaart 2012, Landgoederengordel Beetsterzwaag/Olterterp

Landgoederengordel Beetsterzwaag/Olterterp

Beetsterzwaag is aanvankelijk een klein gehucht (kleiner dan Beets) op de dekzandrug langs de Boorne/Alddijp aan de doorgaande weg van Oldeboorn naar Bakkeveen en Drenthe.

Het wordt een belangrijke plaats (al in de 17^e eeuw is er het kantongerecht met haar rechtspraak) binnen de grietenij Opsterland, mede door de aanwezigheid van grootgrondbezitters. Zij waren stemhebbend en konden het bestuur van de grietenij bepalen.

Zowel adel als ook gegoede burgers, rijk geworden door de hoogveen-ontginningen vestigen zich in Beetsterzwaag en steken hun aanzien niet onder stoelen of banken.

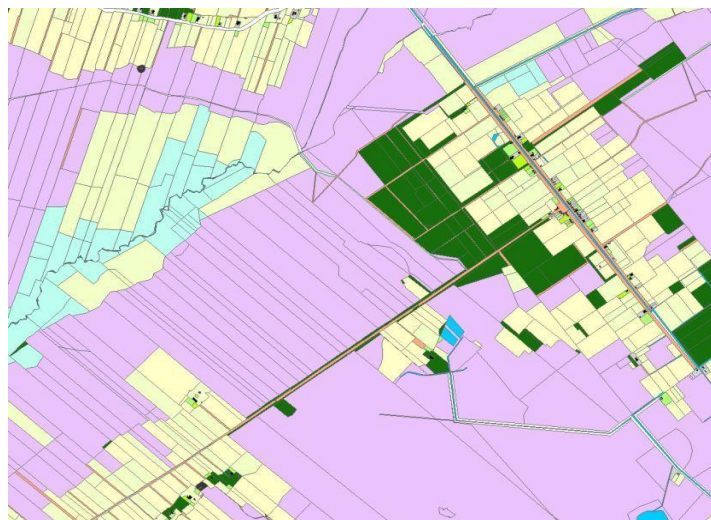
De groei van het aantal 'aanzienlijke woningen' in Beetsterzwaag en Olterterp vindt vooral in het begin en midden van de 19^e eeuw plaats. Hierbij krijgt de aanleg van parktuinen veel aandacht en ook het arsenaal bos wordt fors uitgebreid en opgenomen in de middeleeuwse verkaveling vanuit de beek.

Voor het parklandschap en de landgoederen rond Beetsterzwaag en Olterterp is een rapport uitgewerkt met waardestelling van de cultuurhistorische kenmerken en aanbevelingen: 'Groene geschiedenis van Beetsterzwaag & Olterterp, cultuurhistorische waardestelling parklandschap en landgoederen'¹¹.

Ook ligt er een ontwikkelingsvisie voor het parklandschap Beetsterzwaag & Olterterp, 'Parels in een groen frame', een vervolg op, en uitwerking van het rapport over het toekomstvraagstuk van de eigenaren uit het gebied 'Toekomstplan Groene Parels aan een Blauw Snoer'.¹²

¹¹ Stichting In Arcadië, 2012

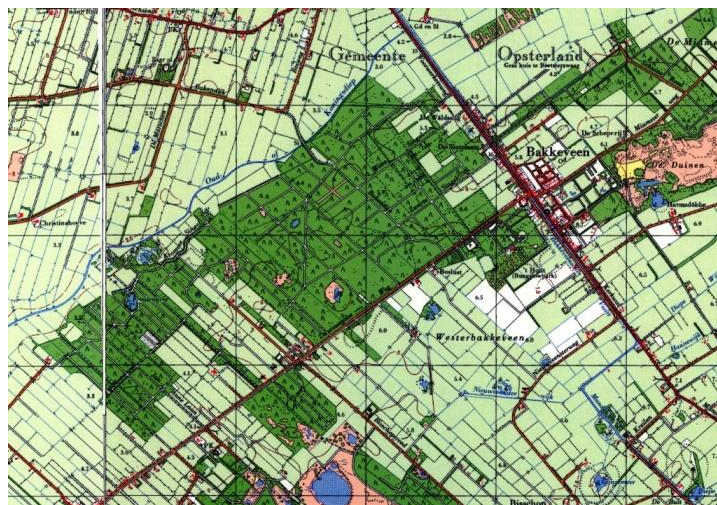
¹² Bosgroep, 2008

Kadastrale kaart 1832, Parklandschap rondom De Slotplaats

Topografische kaart 1923 Parklandschap rondom De Slotplaats

Topografische kaart 1970, Parklandschap rondom De Slotplaats

Topografische kaart 2012, Parklandschap rondom De Slotplaats

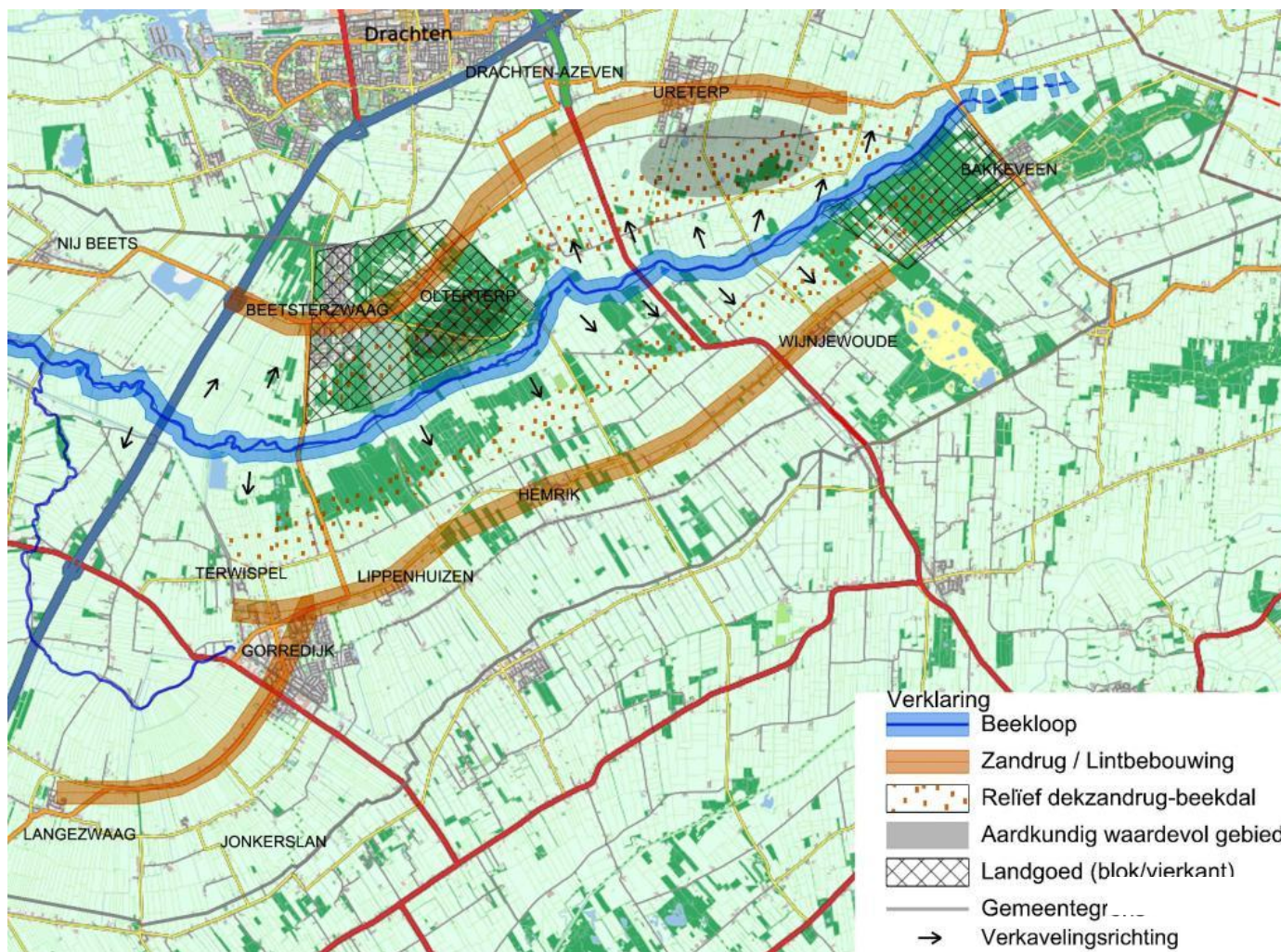
Parklandschap rondom De Slotplaats

Ook in Bakkeveen is door grootgrondbezit een landgoed ontstaan. De Slotplaats wordt in 1668 aangelegd. De grietman Tjaard van Aylva heeft rond die tijd alle gronden vanaf het Voorwerk (ten oosten van Siegerswoude) tot de Mandewyk (ten zuiden van Bakkeveen) verworven en bouwt het slot 'Het Blauwhuis'. Dit wordt in 1838 afgebroken. In 1818 verrijst achter het Blauwhuis een landgoedwoning, die in 1920 verbouwd is en nu het theehuis De Slotplaats vormt.

De heer Aylva bouwt niet alleen een voornaam huis maar ontwerpt ook de ruimtelijke lay-out van de bewoning rondom het slot, het 'nieuwe' Bakkeveen, in een strak grid met de Drachtster vaart/Bakkeveense vaart als as. Dit grid is ook toegepast op de parkomgeving van het huis en in de latere bosaanplant doorgevoerd. De bosaanplant is op de kadastrale kaart nog beperkt tot de Beakendyk, maar is eind 19^e eeuw en in de loop van de 20^e eeuw verder uitgebreid.

Deze recentere bosaanplant volgt de middeleeuwse verkavelingsrichting en hoort in dat opzicht bij het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap, maar het landgoed zelf langs de vaart hoort eigenlijk bij de veenontginningen vanuit haar ontstaansgeschiedenis.

Voor de duidelijkheid wordt het landgoed als geheel in de analyse van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap meegenomen.

Cultuurhistorische kenmerken van beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap

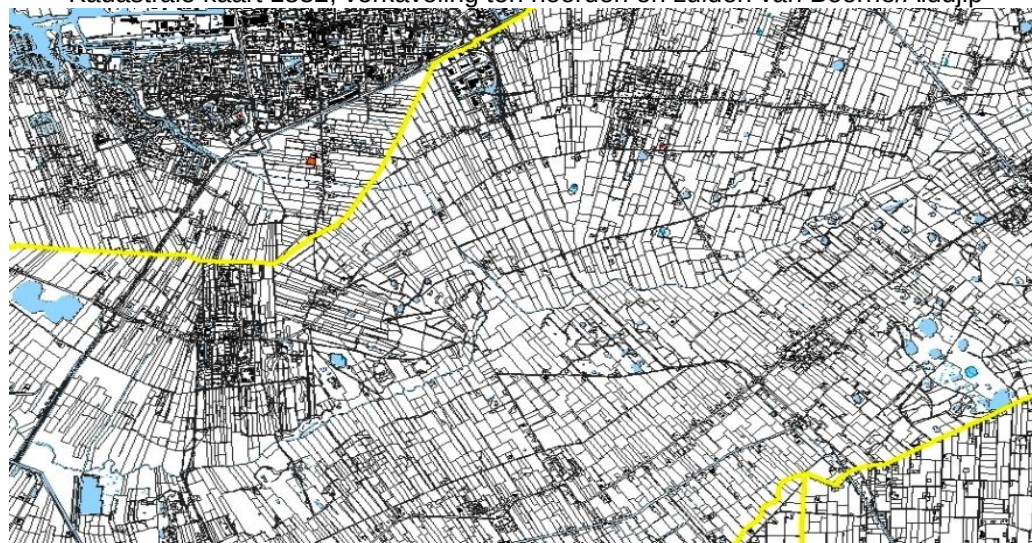
3.2. Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap Boorne/Alddijp

Vanuit de ontstaansgeschiedenis van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap worden de volgende cultuurhistorische kenmerken als belangrijke elementen kenbaar:

- a) middeleeuwse verkaveling
- b) beekloop Boorne/Alddijp en het zijriviertje van Boorne/Alddijp: Moediep/ Wispel / Olde Ee (namen op Schotanus)
- c) relatie hogere zandruggronden – beekdal – bebouwingslinten
- d) reliëf beekdal - dekzandrug Boorne/Alddijp
- e) aardkundig waardevolle gebieden in beekdal - dekzandrug cultuurlandschap
- f) landgoederen in beekdal – dekzandrug cultuurlandschap

Kadastrale kaart 1832, verkaveling ten noorden en zuiden van Boorne/Alddijp

Topografische kaart 2012, verkaveling ten noorden en zuiden van Boorne/Alddijp

3.2. Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het beekdal- en dekzandrug cultuurlandschap Boorne/Alddijp

- 3.2.a. Verkaveling

De verkaveling houdt verband met het reliëf en laat zien hoe de ondergrond invloed had op het in cultuur brengen van het gebied.

De verkaveling is een concrete geografische invulling van de bezits- en/of gebruiksrechten op de grond. Ze is voor de cultuurhistorie van groot belang omdat ze inzicht geeft in de nederzettingsgeschiedenis en het grondgebruik.

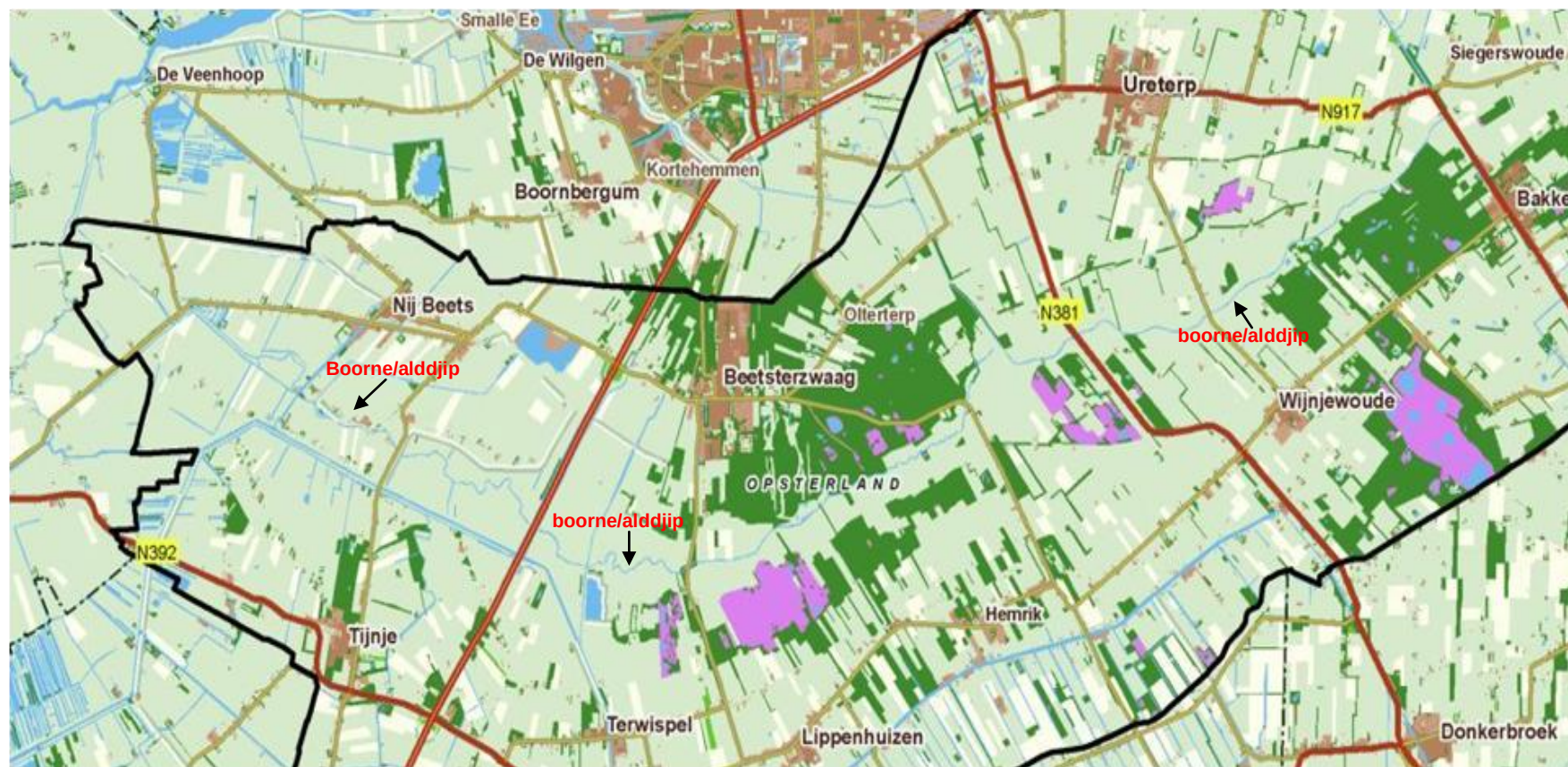
Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ herkenbaarheid
- verkaveling, in het beekdal is sprake van opstreckende verkaveling	- Er is nog steeds sprake van opstreckende verkaveling, maar ruilverkavelingen en haar ontsluitingswegen hebben de structuren vervaagd. De loop van de voormalige Wispel is nog beperkt te herleiden uit de richting van de verkaveling en daar waar de verkavelingen botsen.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- Bij nieuwe ontwikkelingen de verkaveling benutten als onderlegger, waarbij vooral de richting, vorm en verhouding belangrijke onderdelen van de ruimte zijn.

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- voorkomen dat door verdere samenvoeging van percelen de opstreckende karakteristiek verdwijnt.
- geen nieuwe ontsluitingswegen om verdere versnippering van de structuur te voorkomen.

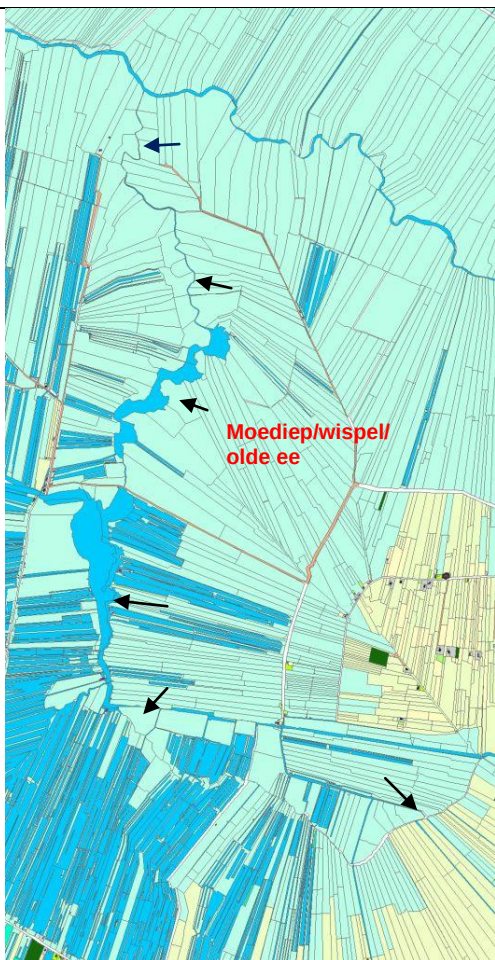

Beekloop Boorne/Alddijp

- **3.2.b. Beekloop de Boorne/Alddijp**

De beekloop is van groot cultuurhistorisch belang voor de historische ontwikkeling van de bewonings- en bewerkingsgeschiedenis van het gebied.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- verkaveling loodrecht op de beekloop	- de verkaveling volgt nog steeds de middeleeuwse verkavelingsrichting als aangegeven op de Schotanuskaart, 1718
- smal beekdal met een kronkelende bovenloop, geen bebouwing in het beekdal, reliëf beekdal en zandrug	bovenloop: de bovenloop tussen Mieuwmeer en de Bakkeveense vaart is verdwenen en langs het Slotplaatsbos genormaliseerd. Geen bebouwing en reliëf is miniem, moeilijk te ervaren maar wel aanwezig (zie hoogtekaart blz. 38)
- middenloop breed beekdal met een brede open ruimte, geen bebouwing in het beekdal, reliëf beekdal en zandrug	- in de middenloop zijn ten zuiden van Beetsterzwaag een aantal meanders uit de beekloop gehaald en ten oosten van Olterterp is een verbindingskanaal naar het noordwesten aangelegd om de wateroverlast in het dal te beteugelen en het water uit de bovenloop via de Drait af te kunnen voeren. De Boorne/Alddijp heeft hier geen duidelijke aansluiting met de bovenloop meer. Geen bebouwing in het beekdal.
- plaatselijk zeer compacte bos- en of heide vorming	- strakke groenkavels de verkaveling volgend, een combinatie van eigendomsgrenzen en het indammen van heidevorming en zandverstuivingen door aanplant van productiebossen.
- benedenloop open en leeg, geen bebouwing, geen beplanting.	- een uitzondering hierop vormt de bebouwing ten noorden van de beekloop langs de Kromme Swynswei, ten zuiden van Nij Beets. Deze weg die vroeger westelijk doorliep tot aan de Leppedijk is al een oude doorgaande weg naar Beets, zichtbaar op Schotanus 1718, en onbebouwd. Ook op de kadastrale kaart is geen bewoning; op de topografische kaart van 1925-1940 zijn enkel percelen bebouwd. De bewoning is ontstaan met de inpoldering van dit laagveengebied in de 19 ^e /20 ^e eeuw.

Op de kadastrale kaart van 1832 is de Moediep/Wispel/Olde Ee nog duidelijk aanwezig en richtinggevend voor de opstreckende verkaveling (pijlje geeft loop van watertje aan)

Op de huidige topografische kaart is de verkavelingsrichting vanuit de (voormalige) Moediep/Wispel nog zichtbaar; Olde Ee is nog herkenbaar direct ten westen van Gorredijk (rode pijltjes voormalige loop van watertje)

3.2.b. en zijriviertje Moediep - Wispel - Olde Ee (namen Schotanus)

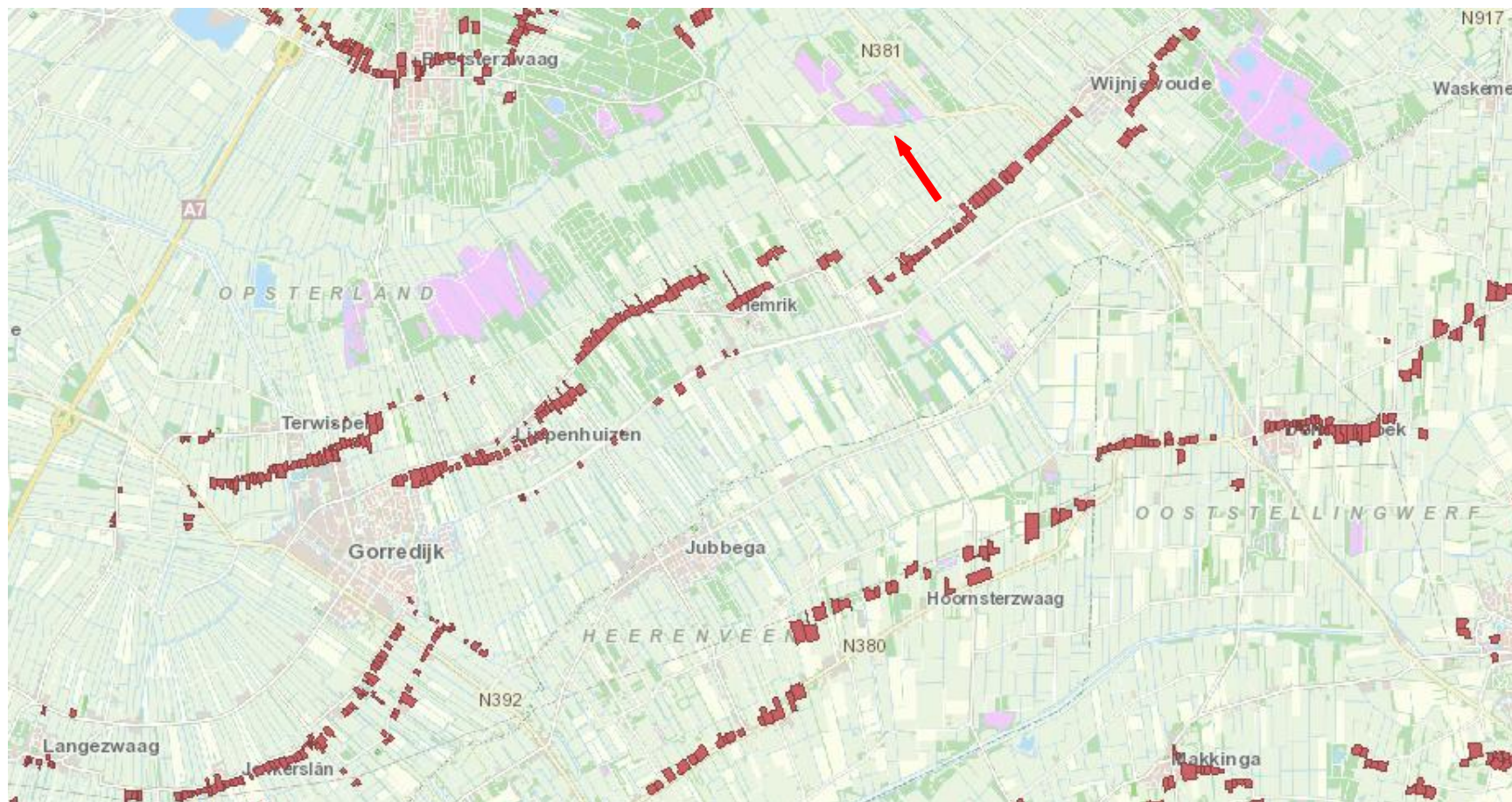
Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ Herkenbaarheid
- verkaveling	- de richting van de verkaveling heeft de middeleeuwse structuur behouden en staat nog loodrecht op de voormalige loop.
- beekloop	- het Mûdjip toont nog een kort tracé genormaliseerde loop van de Moediep/Wispel -aftakking uit de Boorne. Het verdere tracé is verdwenen.
- beekdal	- de ontveningen en ontginningen hebben het beekdal doen verdwijnen. Op de hoogtekkaart is geen reliëf meer aanwezig.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- behouden en indien mogelijk herstellen van het huidig open karakter van het beekdal, dit betekent geen toevoeging van bebouwing en bos.
- zowel de restanten van de natuurlijke loop van de beek respecteren als de gekanaliseerde delen (en erbij behorende kunstwerken) omdat ze beide, in samenhang met elkaar, getuigenis zijn van een eeuwenlange economische en technische ontwikkeling.
- bij nieuwe ontwikkelingen de verkaveling benutten als onderlegger, waarbij richting, vorm en verhouding richtinggevend zijn.
- archeologisch waardevolle terreinen met belangrijk bodemarchief

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- bovenloop vanuit Mieuwmeer tot Bakkeveense vaart is verdwenen; er zijn plannen dit gebied opnieuw in te richten in het kader van beekherstel en nieuwe natuur (Landinrichtingscommissie Koningsdiep), het verdient de aandacht hierbij rekening te houden met de cultuurhistorische ontwikkelingen zoals deze in het tijdperk van de jonge veen- en heide ontginningen gerealiseerd zijn. Deze worden verderop in dit rapport besproken (blz. 93 e.v.).
- de natuurgebieden Wijnjeterperschar, Lippenhuisterheide, Hemrikkerscharren zullen qua natuurdoeleinden met bovenstaande ontginningen rekening moeten houden.
- reeds ondernomen opgravingen langs beekloop en op dekzandruggen hebben aangetoond dat het gebied een zeer interessante bewoningsgeschiedenis heeft doorgemaakt. Verder onderzoek wordt inmiddels voorbereid en uitgewerkt. Het streven hierbij is zoveel mogelijk informatie in de bodem (*in situ*) te bewaren. Dit betekent dat deze gebieden zoveel mogelijk onbebouwd dienen te blijven om grondarchief niet te verstoren.
- hoge archeologische verwachtingswaarde i.v.m. de verwachte vroegere bewoning gesteund door de aanwezigheid van verlaten kerkhoven en de vondsten van oude woonsteden. De archeologisch interessante terreinen aangegeven in het rapport 'Landschapsontwikkeling en cultuurhistorische waarden langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep' (Dennis Worst, Jeroen Zomer, 2011) worden meegenomen in de verdiepingsslag van de archeologie.
- ook het gebied rond de Wispel heeft een archeologisch hoge verwachtingswaarde i.v.m. vroegere bewoning.
- Mûdjip niet verder kanaliseren.

Cultuurhistorische kaart met verhoogde boerderijplaatsen (aanwezig op Schotanus, Eekhoff)

- **3.2.c. Relatie hogere zandruggen en het beekdal, bebouwingslinten evenwijdig aan de beek Boorne/Alddijp (kaart: CHK oude boerderijplaatsen, aanwezig op Schotanus 1718) en ten zuiden van de Wispel/ Olde Ee**

De ontwikkelingsgeschiedenis van de bewoning en ontginning in het beekdal levert een eigen, door de loop van het dal en de ruggen gedictieerd, bewoningspatroon op. Samenhang tussen De Boorne/Alddijp en de linten Terwispel- Lippenhuizen- Hemrik- Wijnjewoude en Beetsterzwaag- Ureterp- Siegerswoude en de samenhang tussen de Wispel en het bebouwingslint Luxwoude-Langezwaag-Kortezwaag.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- wegen met bewoningslinten evenwijdig aan de beekloop op de dekzandruggen als gevolg van opstreckende verkaveling haaks op de beekloop en het recht van opstrek waarbij de boerderijplaats veelal op het uiteinde van de kavel gebouwd werd.	- wegen in het gebied volgen de loop van het dal en de beek. Uitzondering is de Opperhaudmare- Nije heawei, een oude hooiweg, die min of meer de rand van de ontgonnen percelen volgt (aanwezig op Schotanus 1718) en schuin het beekdal insteekt. Het is een puur functionele weg, geen 'scheyd', want verkaveling loopt aan beide zijden van de weg gewoon door. De schuine lijn vormt een opvallende structuur en bakent de struwelen van het natuurgebied de Wijnjeterper Schar af van het verder lege beekdal. - Ten zuiden van Wispel/ Olde Ee lopen de wegen evenwijdig aan de loop met een boog van Luxwoude naar Gorredijk en van Langezwaag naar Kortezwaag.
- het contrast van een lineaire bebouwing met singels en houtwallen hier loodrecht op, de opstreckende verkaveling volgend, en het lege beekdal.	- vanaf de Bûtewei (ten noorden van Hemrik en Lippenhuizen) zijn de insteken van de houtsingels/wallen vanuit de lintbebouwing goed waar te nemen en vormen een contrast met het lege beekdal aan de andere/noord kant van de Bûtewei. - rondom de Wispel is geen beekdal waar te nemen. Er zijn weinig houtwallen en boomsingels begeleiden alleen de wegen.
- relatie is sterk aanwezig door het transparante bouwlint waardoor doorkijkjes naar het beekdal geboden worden	- transparante linten met verdichtingen in de kern en uitbreidingen veelal tegen de 'zandrug op', alleen bij Ureterp is zowel richting zandrug als richting beek tot aan de Bûtewei gebouwd waardoor de openheid van het beekdal verdwijnt. - de uitbreiding van Kortezwaag/Jonkerslân ligt tegen Gorredijk aan waardoor de openheid van het lint zichtbaar blijft; de uitbreiding van Langezwaag (op Schotanus vrijwel geen bebouwing) reikt bijna tot aan het volgende bebouwingslint (langs Hege dyk) waardoor het karakter van beide linten verdwijnt.

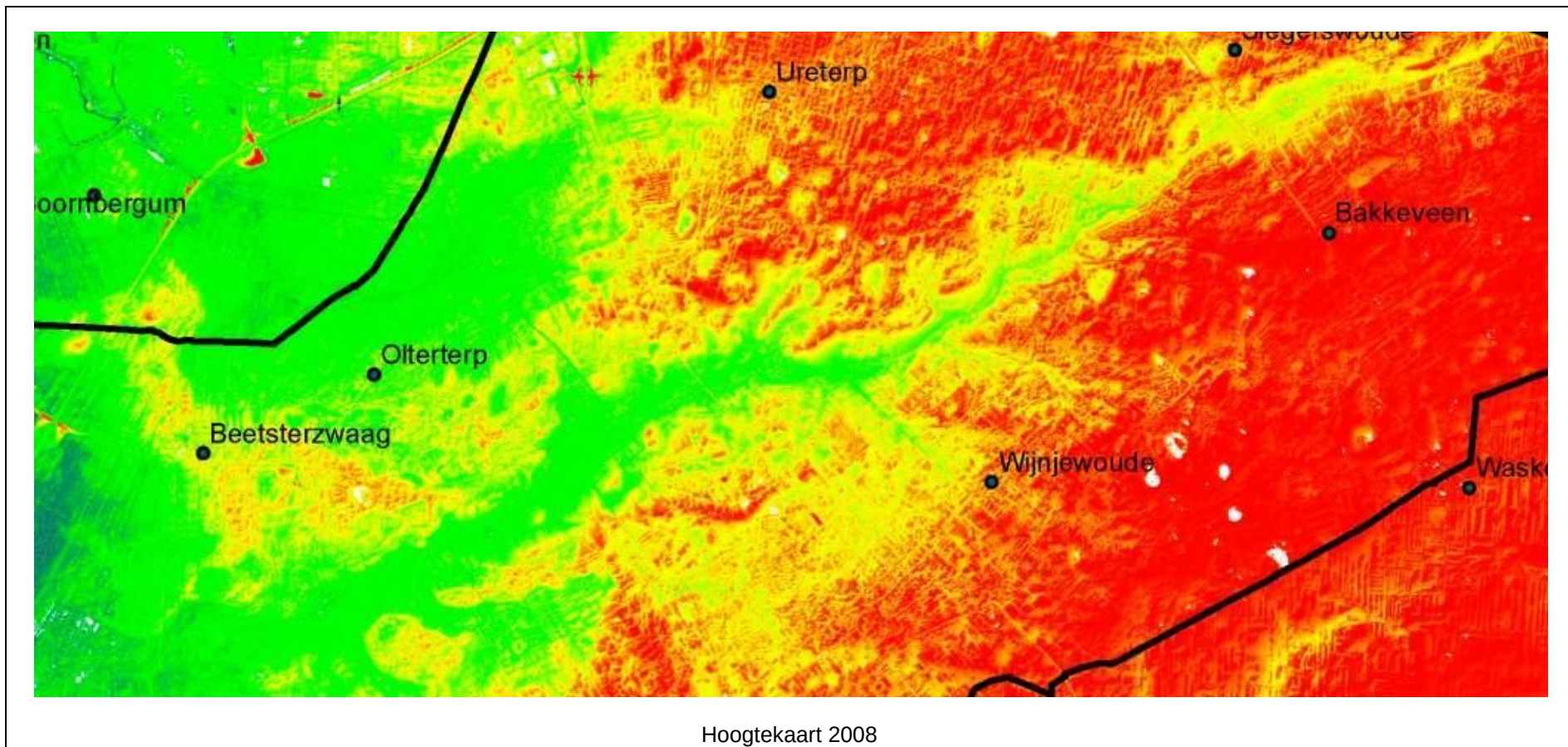
Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- verhoogde boerderijplaatsen, oude kerkhoven en 'Bûtewei'	De verhoogde boerderijplaatsen, aanwezig op Schotanus en Eekhoff, zijn locaties die zich in de middeleeuwen gestabiliseerd hebben, nadat de bewoning zich vanaf de beek landinwaarts verplaatst heeft. Tussen de beek en deze locaties is een hoge archeologische waarde te verwachten. De aanwezigheid van oude kerkhoven en de Bûtewei bevestigen deze verplaatsing. Hun aanwezigheid geeft een sterke indicatie van vroegere bewoning en heeft grote archeologische betekenis. Er zijn reeds onderzoeken gedaan die dit bevestigen (Wijnjeterp, Siegerswoude). De locaties van de verhoogde boerderijplaatsen geven de plek aan waar in potentie een middeleeuwse woonstede aanwezig kan zijn.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- herstellen en versterken visuele relatie tussen de dorpen en het landschap eromheen, door verdere dichtslibbing tegen te gaan en dichtgegroeide doorzichten weer open te maken.
- behouden van het patroon (ritme, volume, kleur en oriëntatie) van de bebouwingslinten

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- grenzen van grietenijen en gemeenten zijn zichtbaar door botsende verkavelingsrichtingen of een draaiing in de verkavelingsrichting. Deze grenzen zichtbaar houden.
- de transparante bebouwingslinten buiten de kern openhouden met zicht op het achterliggende land; eventuele aanvullingen of vernieuwingen in de bescheiden 'korrel' en ritmiek van huidige patroon uitvoeren. D.w.z. de korrel: bebouwing op de kop van de kavel, het bouwvolume de opstreckende kavel volgend, en met de noklijn van het dak dwars op de straat. De ritmiek is een afwisseling van boerderijen, kop/romp en hallehuis type (rechthoekig gebouw met voorin het woongedeelte en achterin het bedrijfsgedeelte met doorlopende nok) en eenvoudige vrijstaande woonhuizen (rechthoekige hoofdvorm, één bouwlaag met kap (zadeldak) en met stijle/scherpe dakhelling en gebruik van traditionele bouwmaterialen). Zie ook 'Opsterland Buitengebied, karakteristieke boerderijen'.
- onderzoek naar vroeg-middeleeuwse bewoning, er zijn afspraken gemaakt over een verdiepend archeologisch onderzoek waarbij dit onderwerp aan de orde komt. De gebieden tussen de beek en de huidige bebouwingslinten hebben een hoge archeologische verwachtingswaarde en zullen zorgvuldig benaderd moeten worden.
- de locaties van verhoogde boerderijplaatsen zijn in potentie middeleeuwse archeologische locaties, zorgvuldig benaderen, het verdiepend archeologisch onderzoek zal hierover verdere informatie verschaffen.
- Opperhaudmare - Nije heawei: structuur en contrast tussen natuurgebied en open beekdal behouden, begeleiding door bomenrij niet noodzakelijk.

Hoogtekaart 2008

- **3.2.d. Reliëf beekdal- dekzandrug Boorne/Alddijp**

Dit reliëf is de basis en verklaart veel met betrekking tot de ontwikkeling in de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis. Het is een belangrijke pijler van de cultuurhistorie.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ herkenbaarheid
- in Opsterland is het aardkundig reliëf vooral een combinatie van beekdal en dekzandruggen, waarbij de zandruggen parallel aan het beekdal lopen	- de hoogteverschillen zijn in de middenloop ten westen van de N 381 klein, waardoor het reliëf zeer kwetsbaar is. Het reliëf in De Mersken ten oosten van de N381 is goed zichtbaar en beleefbaar. - reliëf in het gebied rond de Wispel is door ontvening en ontginning verloren gegaan.
- het betreft hier zowel natuurlijk (o.a. uitgesleten door de beek) als kunstmatig reliëf (o.a. leidijken).	- van leidijken rest vaak alleen nog de naam voor een weg die een traject van de dijk volgt. Leidijken waren onderdeel van een dynamisch cultuurland beschermingsysteem en werden vaak verplaatst of aangevuld. Ze werden bij de latere grootschalige ontginningen overbodig en verwijderd.
- de stuifzandkoppen, verspreide pingoruïnes en dobben in vooral het oostelijke deel van de gemeente zijn allemaal onderdeel van het reliëf.	- het beekdal gebied herbergt volgens diverse inventarisaties een concentratie aan pingoruïnes en dobben. Velen zijn verzand of dichtgegooid. Een groot aantal bevinden zich inmiddels in natuurgebieden. De nog aanwezige eenlingen vormen een kleine ruigte in de weilanden.

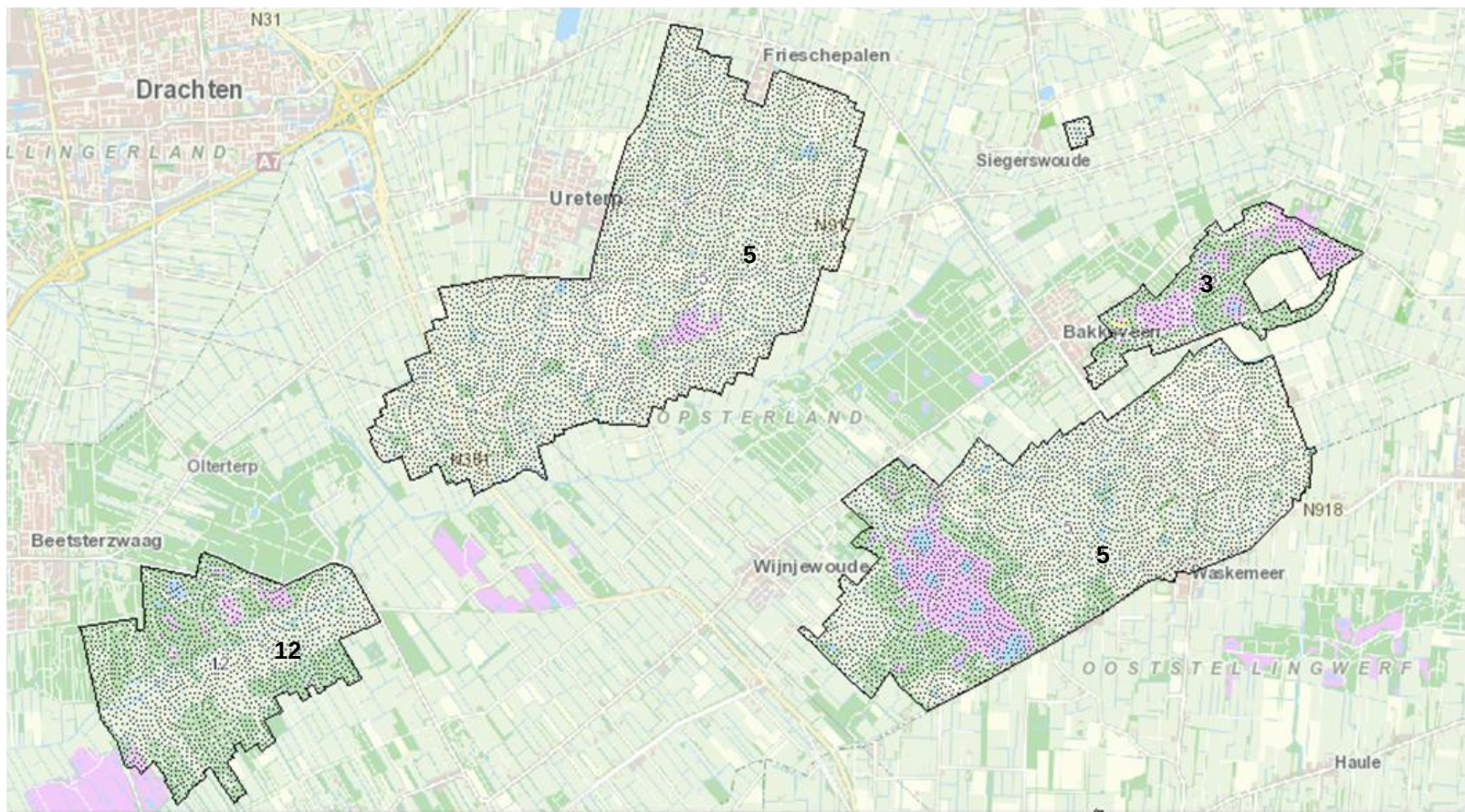
Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- *Natuurlijk reliëf behouden, tegengaan van egalisatie*

- *historisch reliëf van dobben en vuursteenvindplaatsen behouden, waarden zoveel mogelijk in situ behouden*

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- het reliëf (met haar dobben en pingoruïnes) van De Mersken in stand houden (ligt in belangrijk reliëfvorming gebied, kaartje blz. 18)

Cultuurhistorische kaart (CHK2) met aardkundig waardevolle gebieden

- **3.2.e. Aardkundig waardevolle gebieden in beekdal- dekzandrug cultuurlandschap Boorne/Alddijp (CHK kaart ‘aardkundig waardevolle gebieden’):**

Dit zijn de gebieden waar de bodem een bijzondere waarde vertegenwoordigt. Het betreft cultuurhistorisch interessante bodembeschermingsgebieden uit het Streekplan Fryslân 2007. De gebieden die zijn abiotisch waardevol of antropogeen waardevol voor zover door de bodem bepaald. De abiotisch categorie omvat waardevolle, geologische, geomorfologische of bodemkundige landschapselementen. De antropogene categorie omvat artefacten van de vroegere mens, die bestaan uit archeologische en cultuurhistorische objecten en structuren. Deze gebieden zijn met een nummer op de kaart aangegeven¹³.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ herkenbaarheid
3. Bakkeveen: Het gebied is een reliëfrijk stuifzandgebied met heideterreinen en aan de zuidrand een gave dekzandrug.	- Het stuifzandgebied is van grote waarde: er komen enkele forten (plateauvormige restheuvels) voor en in het westen is nog een klein gedeelte actief stuifzand aanwezig. Verder zijn in het gebied twee dobben aanwezig.
5. Dobben ten oosten en zuiden van Ureterp en bij Siegerswoude: Dobben zijn komvormige terreinlaagten die soms gevuld zijn met water. Deze terreinlaagten kunnen op verschillende wijze ontstaan zijn: sommige zijn restanten van vroege ijsheuvels (pingo's), andere vormen zijn door uitblazing van dekzand ontstaan. Vaak heeft zich veen in de terreinlaagten kunnen ontwikkelen, dat soms weer is afgegraven.	- Hoewel er eveneens dobben in Drenthe voorkomen zijn deze reliëfvormen landelijk gezien uniek en zeer waardevol. De gaafste gebieden waar zich concentratie van dobben bevinden zijn aangegeven. De dobben zijn alleen op het zuidoostelijke en noordoostelijke zandgebied van Fryslân aan te treffen.
12. Koningsdiep: Dit gebied betreft een deel van het Boornedal. - Daarnaast is een kleine rug ten zuiden van Beetsterzwaag aanwezig.	- Het gebied is nog in bijzonder gave staat. Het geheel: dal, rivier dekzand/grondmorene landschap met dobben (pingoruïnes) vormt in geomorfologische zin een waardevol gebied. - Deze rug is opgebouwd uit een in Nederland zeer zeldzame vorm van afzetting: fluvioglaciale (ontstaan a.g.v. ijssmeltwater), grindrijke zanden. Aangenomen wordt dat het hier een <i>esker</i> (rug bestaande uit ijssmeltwaterafzettingen) betreft die later ten dele door dekzand is bedekt.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- *natuurlijk reliëf behouden, tegengaan van egalisatie in aardkundig waardevolle gebieden.*
- *historisch reliëf (dobben en vuursteenvindplaatsen) behouden. De pingoruïnes leveren veel informatie over klimaat dat heerste en de invloed van de mens op zijn natuurlijke omgeving. Zoveel mogelijk deze onzichtbare waarden in situ bewaren.*

¹³ CHK2

- **3.2.f. Landgoederen in het beekdal- dekzandrug cultuurlandschap Boorne/Alddijp**

Het betreft de landgoederengordel Beetsterzwaag/Olterterp en buitenplaats Slotplaats Bakkeveen. Ze vormen een uiting van de welgesteldheid van de bovenlaag van de bevolking in de eeuwen dat grootgrondbezit onder weinigen, en veelal van adel, verdeeld was. Deze grootgrondbezitters waren degenen die hun landerijen niet alleen voor economisch gebruik aanwendden, maar ook een invulling gaven aan status en vertier. Ze legden parken en bossen aan om te imponeren, te jagen en te verpozen.

Er is sprake van een landgoedbiotoop, dit is het gebied waar het landgoed op staat en de zone om het landgoed heen en heeft de volgende cultuurhistorische kenmerken (Grutsk):

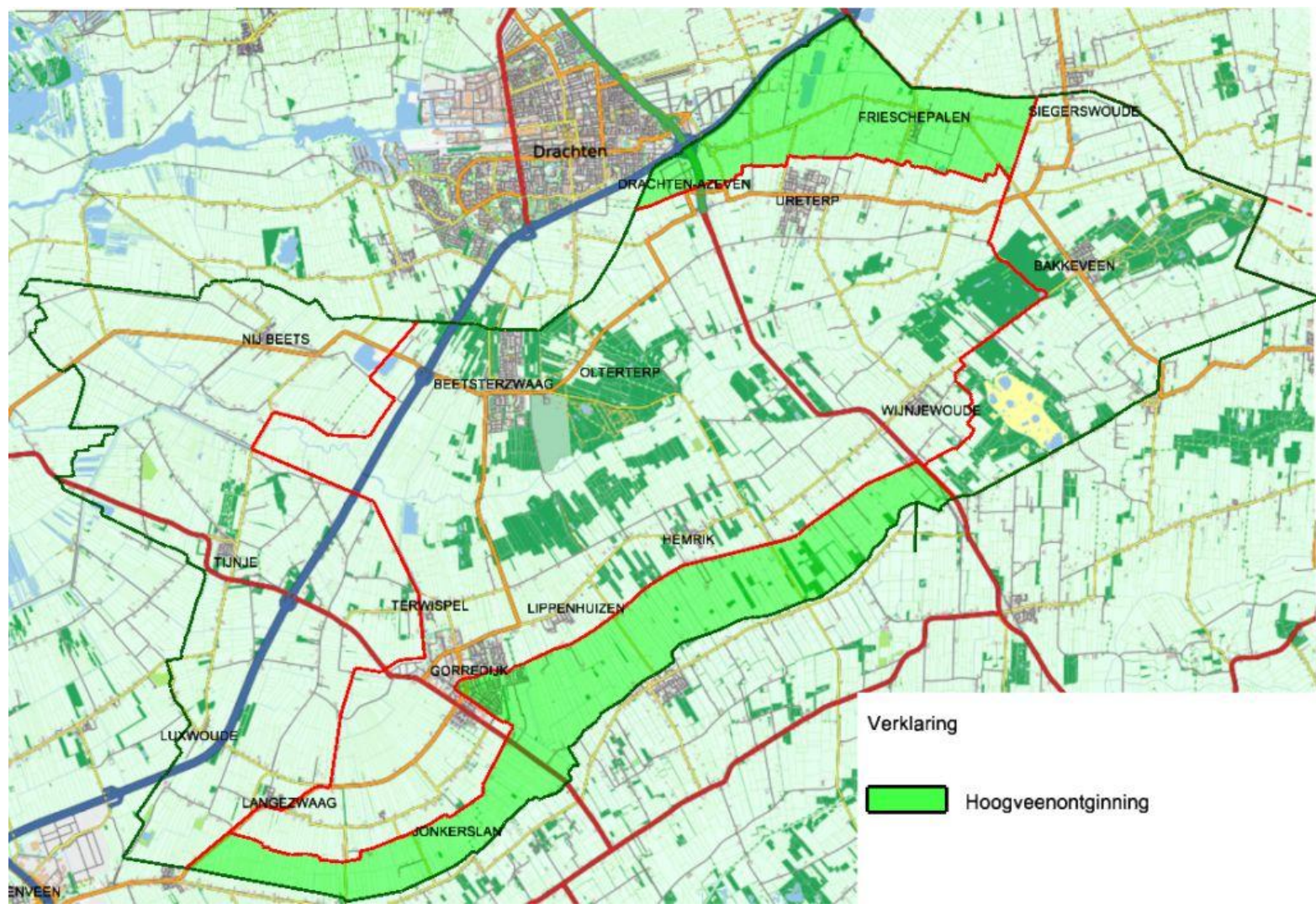
- vergezichten en zichtlijnen van en naar het landgoed
- bebouwing op en horend bij het landgoed
- wegen- en padenstelsel op, naar en van het landgoed
- open ruimtes en afwisseling van open en (ver)dichte ruimtes
- laanbeplanting, bomenrijen, bossages, houtwallen en singels
- tuinstructuren, tuilmuren en -hekken
- waterpartijen en waterstructuren
- verkaveling op en grenzend aan het landgoed
- de (visuele) relatie tussen de landgoedstructuren en –elementen en het landschap eromheen.

Waardering, hoog van provinciaal belang, Grutsk:

- respecteren en versterken van de landgoederenbiotoop.

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- Belangrijk voor het buitengebied rond Beetsterzwaag zijn vooral de scherpe contrasten tussen het visueel open en het gesloten gebied en de scherpe randen van deze landgoederenzone naar het open bekenlandschap in het zuiden en oosten en het veenweide gebied in het westen en noorden.
- Voor het geheel aan complexen die de Beetsterzwaag landgoederengordel vormen is een beschrijving, waardering en aanbeveling verwoord in het rapport: 'Groene geschiedenis van Beetsterzwaag & Olterterp', Stichting Arcadië, 2012.
- De cultuurhistorische kenmerken, zoals aangegeven in Grutsk, vormen de onderdelen van het parklandschap. Naast de aandacht die de architectuur vraagt zijn het vooral ook de structuren die het parklandschap vorm geven. Deze waar mogelijk aanhelen en herstellen en voorkomen dat infrastructurele ingrepen en bewoningsprojecten ze ingrijpend verstoren.
- Voor het landgoedlandschap in Bakkeveen worden waarderingen aangegeven en aanbevelingen gedaan in het rapport: 'Landschapsontwikkeling en cultuurhistorische waarden langs boven- en middenloop van het Koningsdiep', Dennis Worst, Jeroen Zomer, 2011.
- Belangrijk is de verschillende geschiedenissen, de historische gelaagdheid, behouden. Het strakke grid van Bakkeveen (zie blz.28 en 29) dat ook doorgevoerd is in het bos dat bij de Slotplaats hoort en ook het oud kerkhof dat in dit bos gelegen is, zijn van belang voor deze geschiedenis.

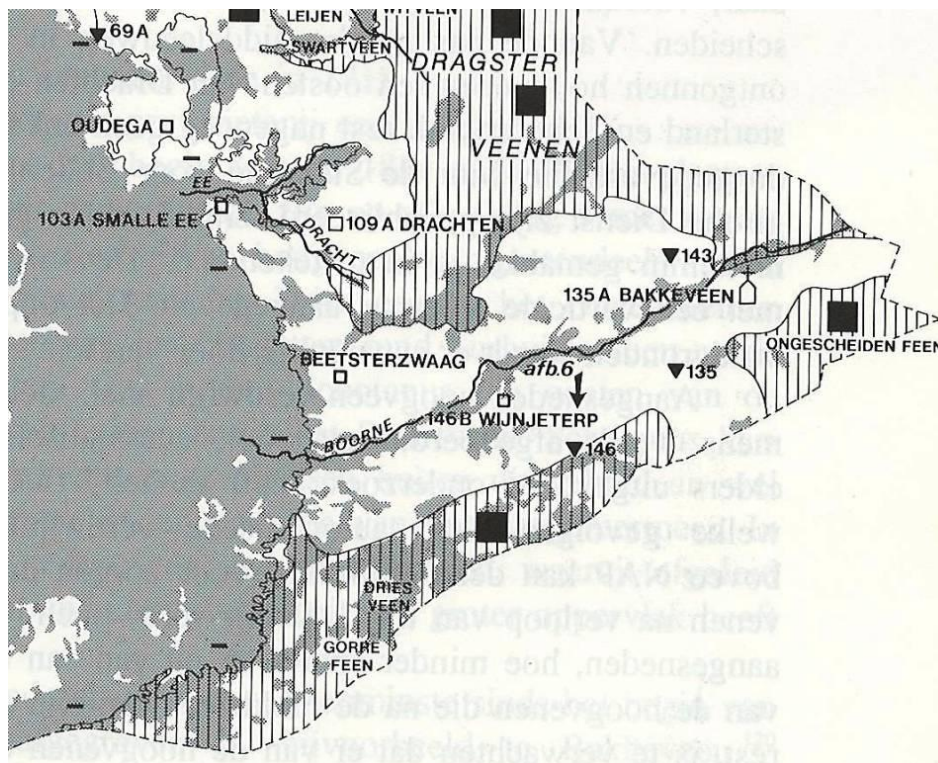

Hoogveenontginningsgebieden gemeente Opsterland

4. Deelgebied: De hoogveenontginningsgebieden rond de Schoterlandse Compagnonsvaart, de verlengde Drachtster Compagnonsvaart en de Opsterlandse Compagnonsvaart

Eekhoff 1848, gemeente Opsterland, hoogveenontginningsvaarten

Kaart laat gemeente Opsterland en het zuiden van gemeente Smallingerland zien. Gorrefeen is het oorspronkelijke veengebied ten zuiden van huidige Gorredijk.¹⁴

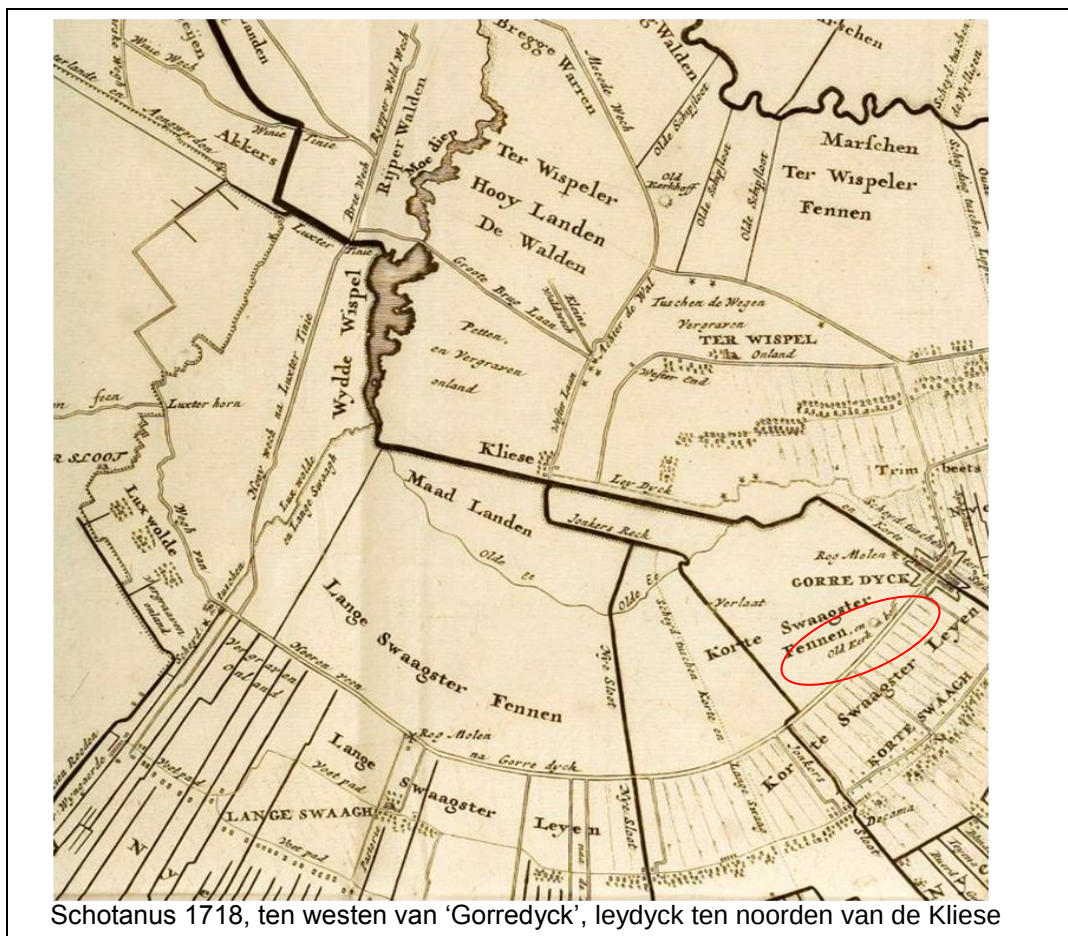
De kaart geeft de hoogvenen aan (gearceerde gebieden) die na de middeleeuwen commercieel ontgonnen zijn.

Hiervoor zijn de Schoterlandse Compagnonsvaart, de Drachtster Compagnonsvaart en de Opsterlandse Compagnonsvaart aangelegd. Deze worden in de volgende onderdelen afzonderlijk besproken.

¹⁴ G.J. de Langen, 1992, blz.39

4.1 Hoogveenontginningsgebieden rond de Schoterlandse Compagnonsvaart

4.1.a Beknopte ontstaansgeschiedenis

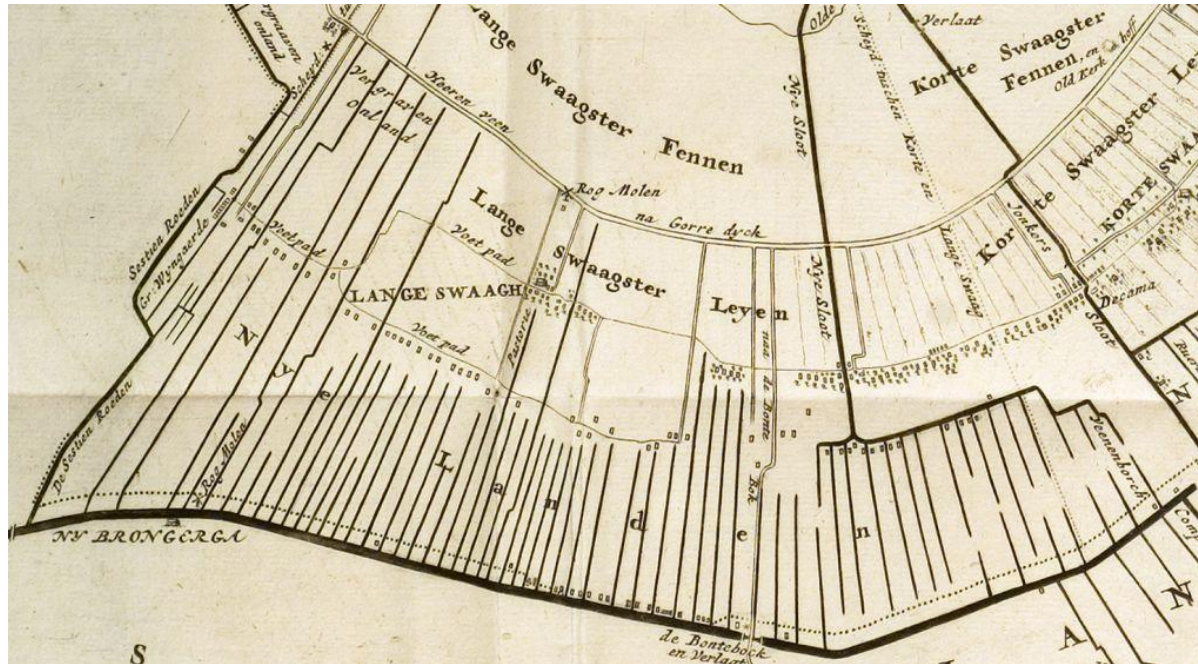

Schotanus 1718, ten westen van 'Gorredyck', leydyck ten noorden van de Kliese

De plaatsen Luxwoude, Langezwaag en Kortezwaag zijn ontstaan door ontginningen vanuit de Wispel en Oude Ee¹⁵. De oorspronkelijke woonplaatsen lagen dicht bij de riviertjes, getuige een 'Old Kerkhof' bij Kortezwaag. Ook hier zijn, als gevolg van wateroverlast door het inklinken van het ontgonnen land, de woonplaatsen opgeschoven naar de huidige locatie. Was de vervening aanvankelijk voor eigen gebruik, in de 15^e eeuw is er al sprake van georganiseerde ontvening in Opsterland¹⁶. Er werd gewerkt met leidijken om het ontgonnen land te beschermen tegen het zure veenwater. Langs de Kliese is op de Schotanuskaart nog een 'leydyck' getekend; deze loopt verder naar het oosten, aan de zuidkant van de vervening vanuit Lippenhuisen en Hemrick.

¹⁵ G.J. de Langen, 1992

¹⁶ S. v.d. Molen, 1978

Schotanus, 1718

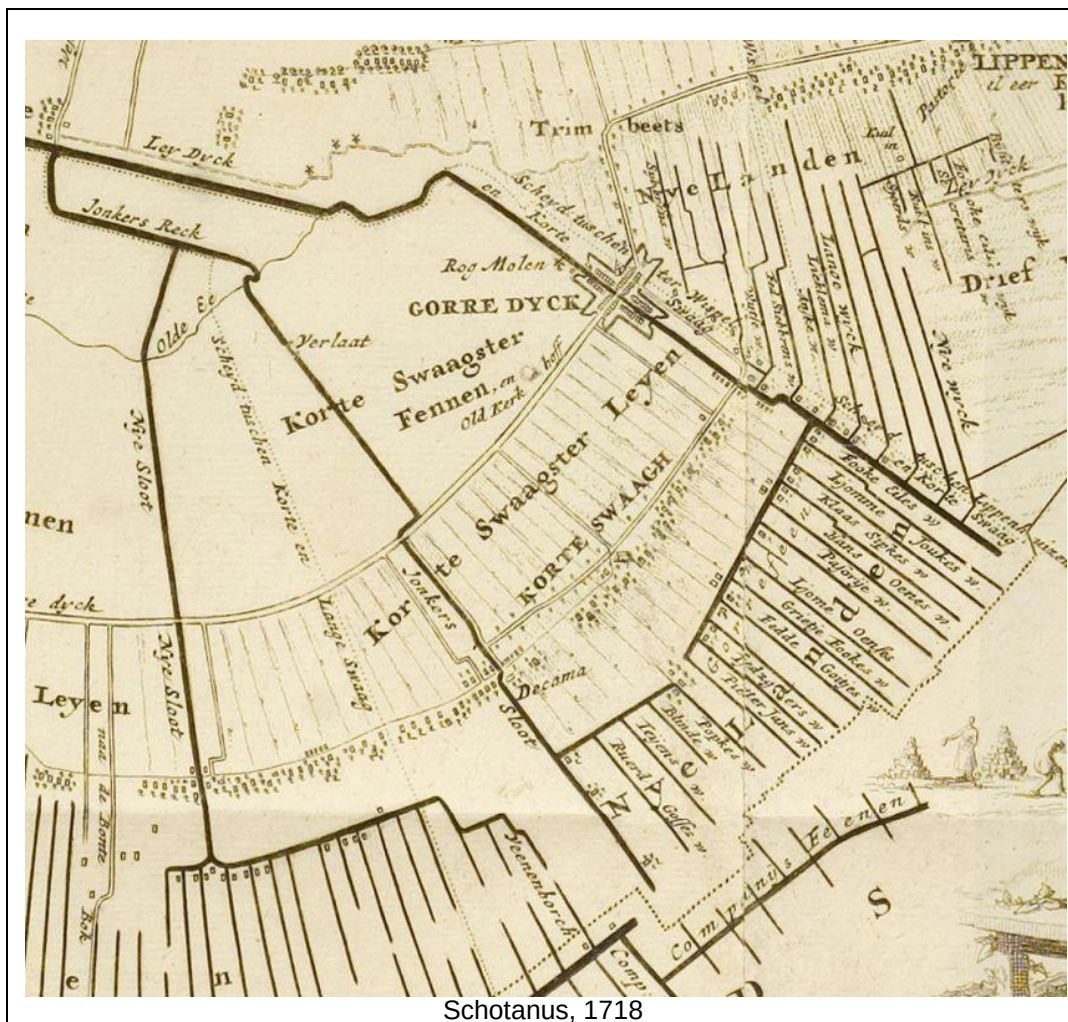
In de 16^e eeuw raakt de ontginning in het zuidwesten van de grietenij Opsterland in een stroomversnelling door de aanpak van een aantal particulieren, met de aanleg van de Schoterlandse Compagnonsvaart en de Jonkersloot en Nye Sloat.

De Schoterlandse Compagnie, opgericht in 1551 door Pieter van Dekema en de Utrechtse zakenlieden Van Cuyck en Foeijt, sluit een overeenkomst tot koop van “zekere veenen gelegen In ‘frieslant’ en wel “die veenen gelegen ende behorende tot die dorpen van Hemrick/ Corte ende Langezwaage/ ende andere dairomtrent gelegen binnen ende buten beide die Leijdijcken”.¹⁷ Er wordt land opgekocht in Koartsweagen, “Lepenhusen”, Himrik en “Wyngaedorp” en Langsweagen.

De Schoterlandse Compagnonsvaart, gegraven vanuit 't Heerenveen, was rond 1599 pas onder Langezwaag aangeland, en voerde het veenwater af via Heerenveen en de Heerensloot naar de Boorne.

De Schoterlandse vaart die oorspronkelijk gepland was door Lippenhuizen en Hemrick, kan bij Kortezwaag niet verder doordat andere ondernemingen hier inmiddels bezittingen hebben en buigt naar beneden af, om via de meer zuidelijk gelegen as Jubbega-Donkerbroek verder oostwaarts te gaan.

¹⁷ S.v.d. Molen, 1978, blz. 113

Deze ontginning onder Kortezwaag werd in de 2^e helft van de 16^e eeuw gestart door de familie Dekema.

Ook was hier het echtpaar Jonker Renynck van Bourmanya te Couerden actief.

Hun nalatenschap werd in 1598 gekocht door de Leeuwarder zakenlieden Eelkes, Wisses en Nijenhuis¹⁸. Er was al sprake van “een uitgaande sloote van de Veenscheidinghe aff tot inde Ee”, de Jonkers Sloot, voor de waterafvoer via de Wispel naar de Ee. Deze verbinding, de Jonkers Sloot, was al voor 1580 door de Hege dyk (van ‘Heerenveen na Gorredyk’) gegraven met een verlaat tussen de Hege Dyk en de Olde Ee.

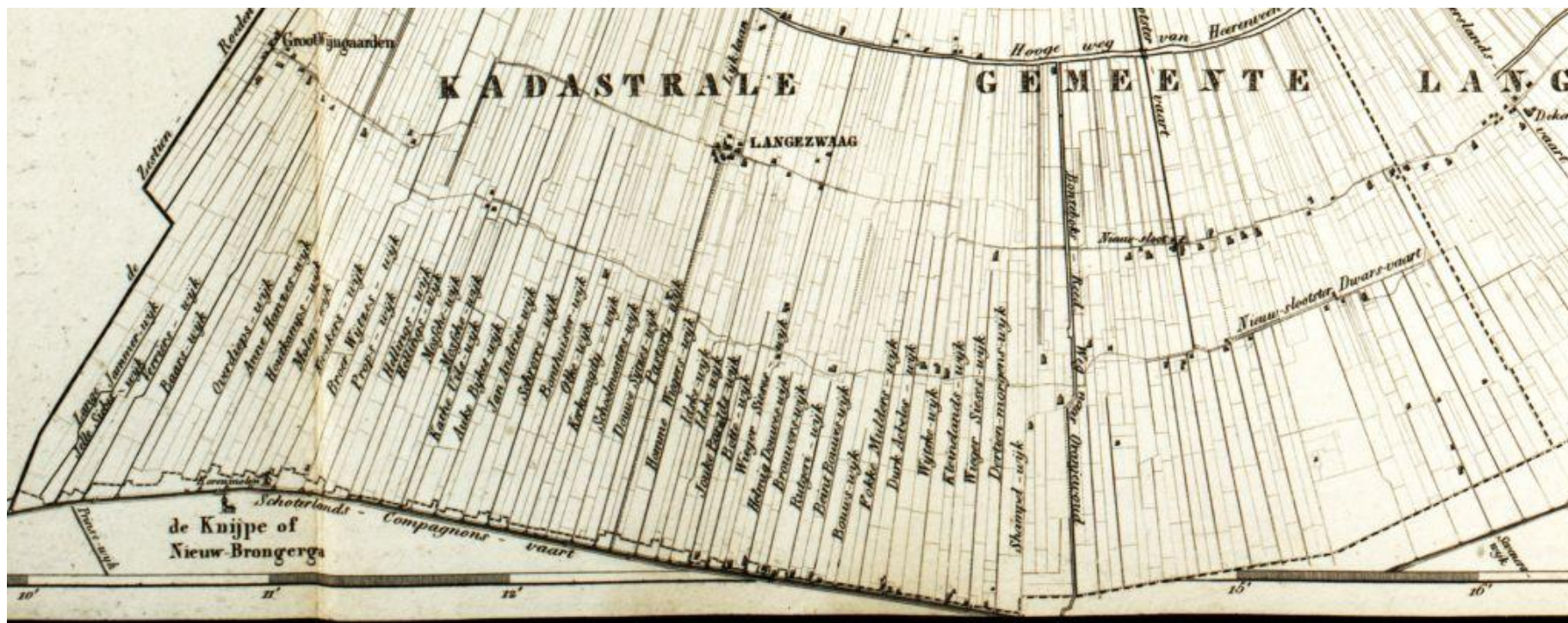
Deze Sloot was blijkbaar niet geschikt voor turfschepen, want er wordt in 1606 toestemming gegeven om de ‘Here-wegh’ in Trimbeets(Gorredyk bestond nog niet) door te graven en daar een brug en sluiscomplex aan te leggen¹⁹. Door veel protesten van vooral inwoners van het Lage Midden werd dit verhinderd. De inwoners waren beducht voor de gevolgen van de veenwaterafvoer in westelijke richting via de Boorne, Oude Wetering en Sneekmermeer. Ze vreesden wateroverlast vooral ook omdat deze te ontwateren Gorrevenen veel hoger lagen.

Uiteindelijk is het complex venen, waarin inmiddels ook de Gorresloot was gegraven, verkocht aan Hans van Wyckel en Tiberius van Oenema en is rond 1630 een doorvaart met sluis in de Hege Dyk gemaakt. Dan ook ontwikkelt zich aan de sluis het veenkoloniale dorp, de vleek, Gorredyk.

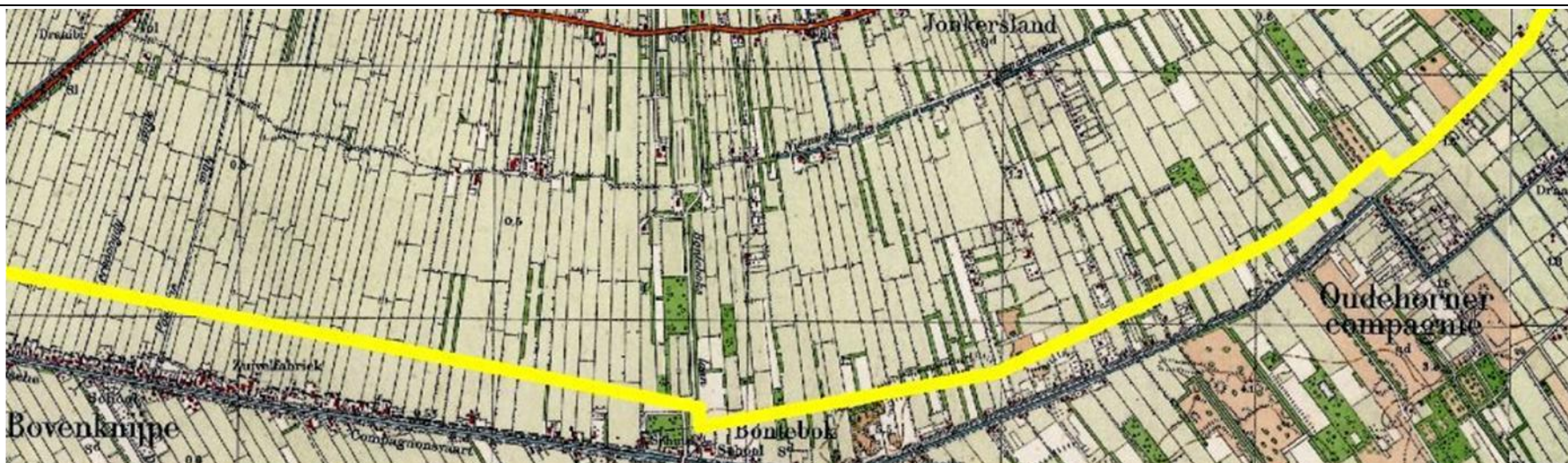
Deze ‘Nye Landen’ worden uiteindelijk onderdeel van de Opsterlandse Veencompagnie.

¹⁸ S. v.d. Molen, 1978, blz.114

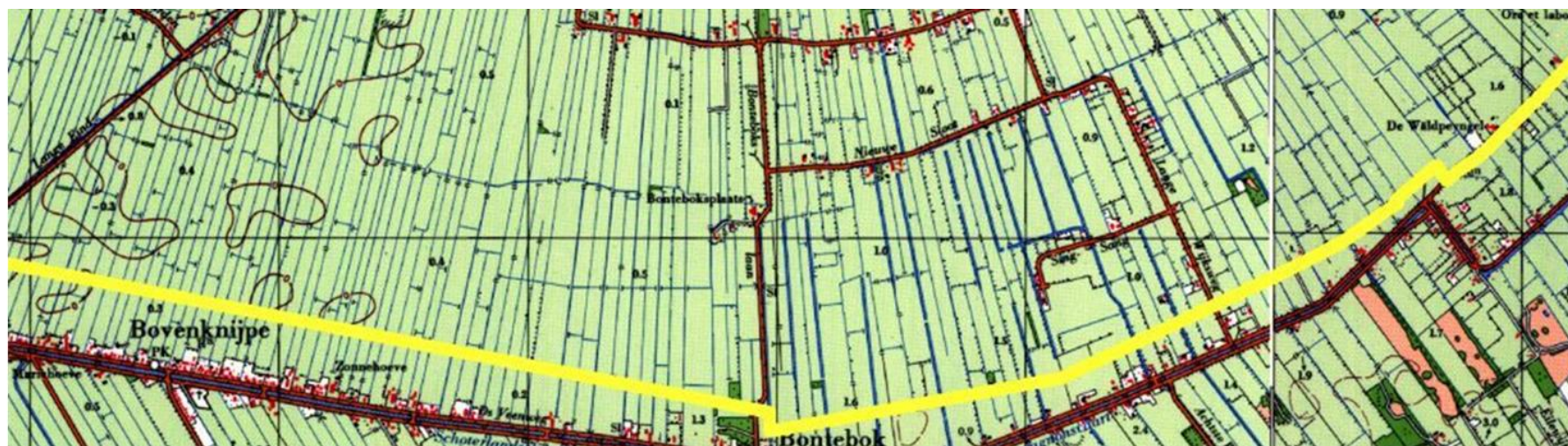
¹⁹ S. v.d. Molen, 1978, blz.119

Eekhoff, 1848, uitgebreid wijkenpatroon met afvoer op de Schoterlands Compagnonsvaart

Topo kaart 1923. De situatie rond 1923 laat de zeer smalle opstreckende kavels zien met bomensingels als scheidingen, de wijken zijn vrijwel verdwenen.

Situatie rond 1970, de smalle opstreckende verkaveling is gehandhaafd, de boomsingels zijn verdwenen, zo ook de boerderijen ten noordwesten van Bontebok. (geel = gemeentegrens)

Informatie CHK: vaart en wijken (blauw, lichtblauw), boerderijplaatsen (rood)

4.1.b. Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van de hoogveenontginningsgebieden rond de Schoterlandse Compagnonsvaart

- **Schoterlandse Compagnonsvaart met wijken en transparant bebouwingslint**

De systematische en commerciële aanpak van turfwinning heeft het cultuurlandschap een zeer eigen gezicht met lineaire structuren gegeven. Ze zijn van cultuurhistorisch belang als uiting van een nieuwe ontwikkeling in de economische geschiedenis van Fryslân. De Schoterlandse Compagnonsvaart met haar bebouwing ligt in de gemeente Heerenveen. De noordelijke wijken liggen in de gemeente Opsterland.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- planmatige verkaveling loodrecht op de Compagnonsvaart	- de verkaveling is beperkt grootschaliger geworden, maar heeft nog steeds de grote opstrekkende verhouding
- langgerekte lintvormige structuren van wijken en vaarten	- het meerendeel van de wijken is gedempt of tot smalle sloten gereduceerd. De Nye Sloot/ Nieuwslootster vaart en de Nieuwslootster Dwarsvaart ten oosten van de Bontebokleane zijn nog aanwezig, de Jonkersloot was en is niet meer dan een afvoersloot (naast de Dekemaleane). Dit doet geen afbreuk aan de afleesbaarheid en het karakter van het opstrekkende verkavelingslandschap.
- boomsingels	- deze waren aan het begin van de 20 ^e eeuw beperkt aanwezig en vormen geen nadrukkelijk onderdeel van het landschap. Het gebied is inmiddels geheel gericht op de landbouw en heeft het beeld van een polder, open en functioneel

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

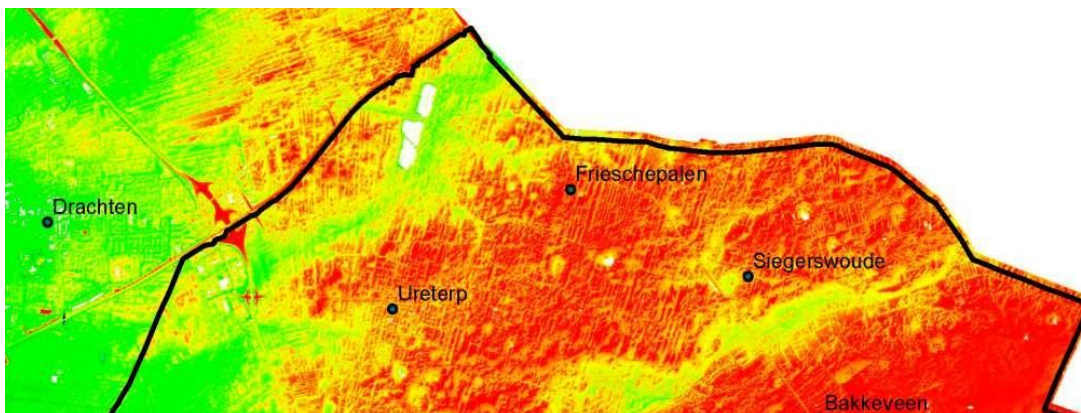
- behoud en ontwikkeling van het overwegend open karakter van de hoogveenontginningen, zodat onderscheid tussen dichte bebouwingslinten en strakke vaarten en wijken helder blijft en/of wordt.
- behoud van het strakke lineaire karakter van de vaarten en behoud van de erbij horende – nog resterende- kunstwerken en dienstwoningen in hun karakteristieke verschijningsvorm.

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- open landbouwgebied behouden

Schotanus, 1718, met 'leydyck' (rode cirkels) o.a. ten noordwesten en noordoosten van Ureterp

Hoogtekaart (groen laag, rood hoog), dal van Drait ten noorden van Ureterp en Frieschepalen

4.2. Hoogveenontginningsgebieden rond de Drachtster Compagnonsvaart

4.2.a Beknopte ontstaansgeschiedenis

In 1641 wordt met inwoners van Noorder-Drachten en Zuyder-Drachten een overeenkomst gesloten dat de Drachtstervaart doorgetrokken gaat worden. De vaart wordt door een laagte (zie hoogtekaart) in het hoogveengebied getrokken, de vroegere bovenloop van de Drait. Het veen was nog onvergraven en wordt vanuit de vaart zowel aan de noord- als de zuidzijde ontgonnen. De hoeveelheid wijken is groot, de kavels smal en sporadisch bewoond.

De Drait is een zijtak van de Wijde/Smalle Ee ten westen van Drachten en heeft zijn bovenloop vanuit het Fries-Drents plateau²⁰.

De bovenloop liep oorspronkelijk blijkens de hoogtekaart door noordoost Opsterland, maar hiervan is noch een aanduiding noch een verkavelingspatroon zichtbaar op de Schotanuskaart (links). Er is nog wel een leidijk zichtbaar onder de ingetekende wijken, zowel aan de noordkant als aan de zuidkant van de Drachtstervaart. Dit duidt op een al aanwezige ontginning tussen de leidijken en waarschijnlijk in het dal van de Drait. De vaart en het wijkenpatroon lijken de loop te volgen en zijn hoogst waarschijnlijk een afspiegeling van de toen aanwezige eigendoms-verhoudingen c.q. verkaveling.

De Drachtstervaart wordt kort na 1656 doorgetrokken en is reeds in 1669 in Bakkeveen aangeland. Dit is het begin van de veenkolonie Bakkeveen. Uiteindelijk loopt de vaart door tot in het laatste hoogveengebied rond Haule, via de Mandewijk via de Haulerwijkstervaart naar Haulerwijk naar Veenhuizen, Drenthe.

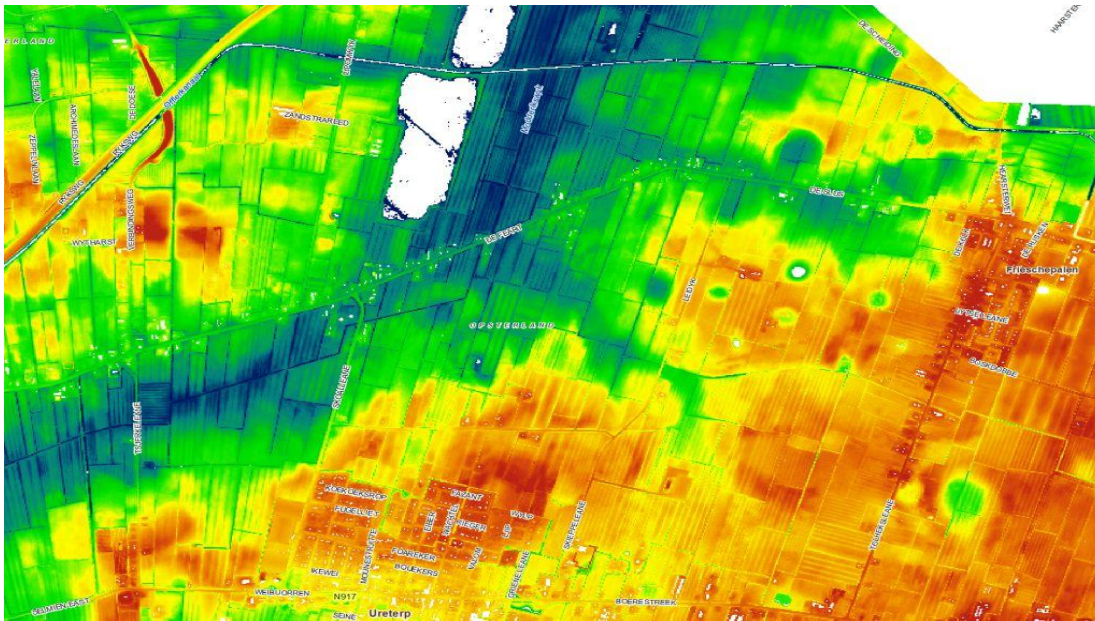
Het gebied heeft het reliëf van een beekdal- dekzandrug landschap. En als gevolg van de afwatering van het Fries-Drents plateau en de bevroren ondergrond in de laatste ijstijd zijn er in dit gebied veel pingo's en dobben gevormd.

CHK kaart 'aardkundig waardevolle gebieden':

'Dobben zijn komvormige terreinlaagten die soms gevuld zijn met water. Deze terreinlaagten kunnen op verschillende wijze ontstaan zijn: sommige zijn restanten van vroege ijsheuvels (pingo's), andere vormen zijn door uitblazing van dekzand ontstaan. Vaak heeft zich veen in de terreinlaagten kunnen ontwikkelen, dat soms weer is afgegraven. Hoewel er eveneens dobben in Drenthe voorkomen zijn deze reliëfvormen landelijk gezien uniek en zeer waardevol. De gaafste gebieden waar zich concentratie van dobben bevinden zijn aangegeven. De dobben zijn alleen op het zuidoostelijke en noordoostelijke zandgebied van Fryslân aan te treffen.'

De bijzondere waarde omvat zowel geologische, geomorfologische en bodemkundige landschapselementen, als archeologisch en cultuurhistorische informatie.

²⁰ D. Worst, 2012, blz.62, 64

Hoogtekaart van het gebied rond het voormalige Drait beekdal. Het maakt het reliëf van het dal en de zandrug uitlopers van het Fries- Drentse plateau zichtbaar. De pingoruïnes/dobben zijn als groene ronde locaties duidelijk herkenbaar.

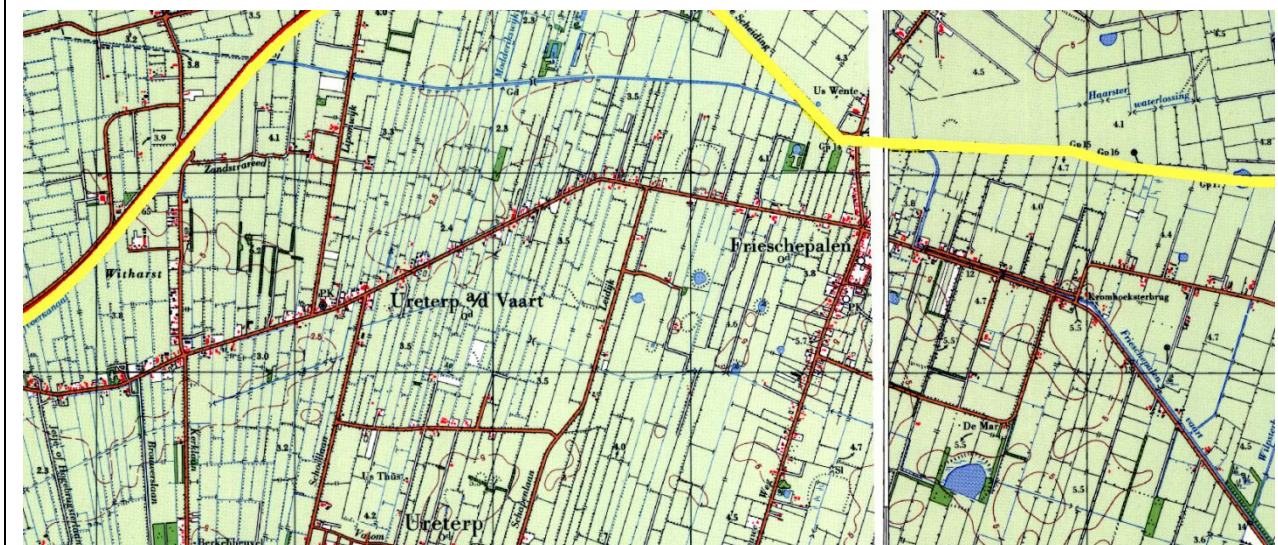

Kadastrale kaart 1832. Was er aanvankelijk sporadische bebouwing, in de 19^e eeuw is dit aanzienlijk veranderd. Er heeft zich een veenkolonie gevormd, het huidige buurschap Ureterp aan de Vaart. Er zijn veel percelen ontleend, maar nog niet allemaal ontgonnen: paars= heide.

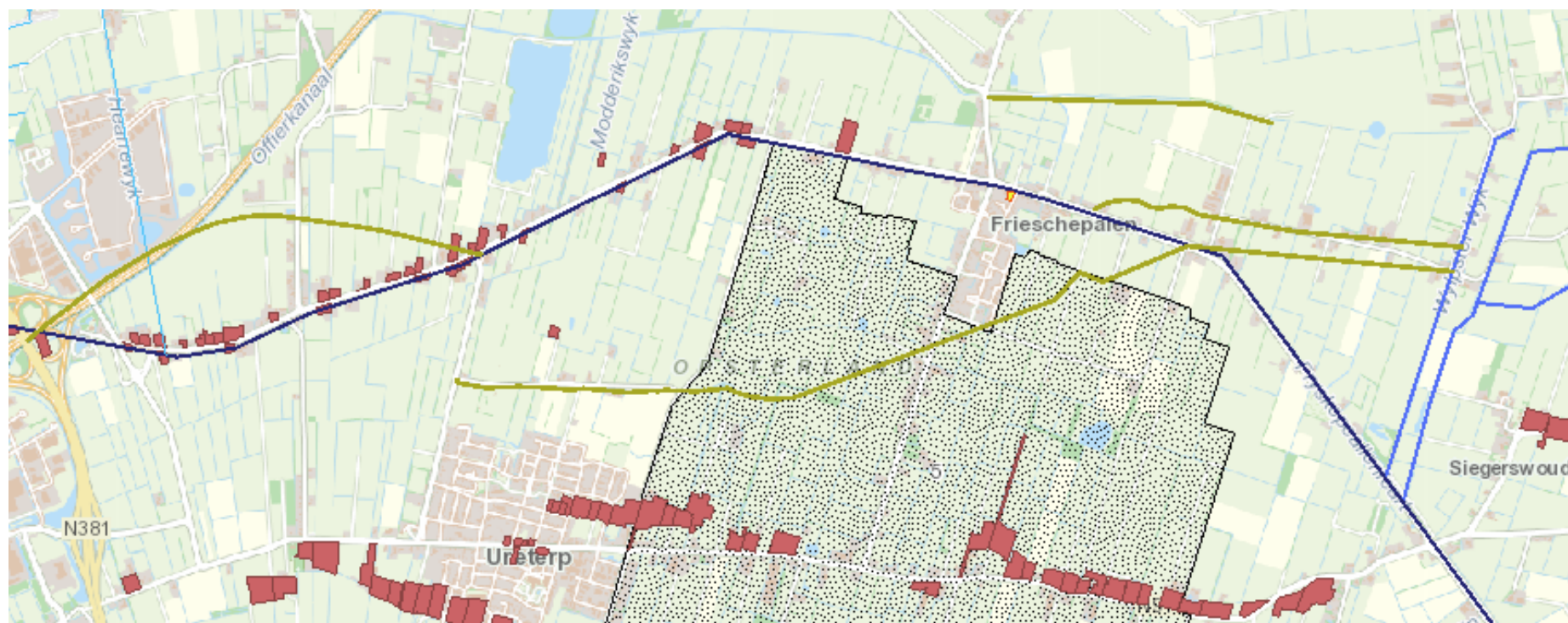

Topografische kaart 1923. Rond 1923 zijn vrijwel alle gronden in cultuur gebracht. Er bevinden zich in het gebied veel pingoruïnes en dobben (zie ook hoogtekaart).

61

Topografische kaart 1970. In de zestiger jaren hebben er ruilverkavelingen plaats gehad. De opstreckende verkaveling is gehandhaafd, maar de Drachtster Compagnonsvaart is gedempt vanaf Frieschepalen tot in Drachten. Voor de noodzakelijke waterafvoer is het Afvoerkanaal gegraven en dit loopt ten noorden van Frieschepalen naar het westen langs de A7 en sluit aan op de Oude Drait, ten zuidwesten van Drachten.

Informatie CHK: vaart en wijken (blauw), leidijken (groen), boerderijplaatsen (rood), waardevol gebied (zwart gestippeld)

4.2.b. Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van de hoogveenontginningsgebieden rond de Drachtster Compagnonsvaart

- **Drachtster Compagnonsvaart met wijken en bebouwingslinten**

De systematische en commerciële aanpak van turfwinning heeft het cultuurlandschap een zeer eigen gezicht met lineaire structuren gegeven. Ze zijn van cultuurhistorisch belang als uiting van een nieuwe ontwikkeling in de economische geschiedenis van Fryslân. Dit gebied heeft een dubbele karakteristiek. De Compagnonsvaart is in de restanten van de Drait bovenloop gelegd.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- planmatige verkaveling	- de verkaveling is door de ruilverkaveling grootschalig geworden, de richting van de verkaveling is nog aanwezig, maar de verhouding tussen lengte en breedte van de percelen is verdwenen.
- langgerekte lintvormige structuren van vaarten en wegen met lintvormige bebouwing	- tijdens de ontginning is de veenkolonie Ureterp aan de Vaart ontstaan. De bebouwing in het gebied concentreert zich langs beide zijden van de (voormalige) vaart met open kavels tussen de bebouwing. Deze ijle lineaire structuur maakt het achterliggende land zichtbaar. - de doorgaande weg volgt nu het traject van de vaart die van Drachten tot Friesche palen gedempt is, net als veel van de wijken. De rechtlijnig structuren zijn nog zichtbaar.
- bijbehorende kunst- en bouwwerken, benodigd voor de waterhuishouding van de grootschalige ontginning. De combinatie sluis- sluiswachterwoning en bruggen bij Ureterpverlaat, Frieschepalenverlaat en Bakkeveen	- Ureterpverlaat en Frieschepalenverlaat zijn verdwenen, de vaart is gedempt. De sluis in Bakkeveen is aanwezig; de situatie van de woningen en bruggen is niet bekend, inventarisatie aanbevolen.
- singels en houtwallen	- Inmiddels hebben boomsingels de structurerende lijnen van de wijken overgenomen, accentueren de opstreckende verkaveling, maar ook de dwarsloten waardoor de openheid ingeperkt wordt, er vormt zich een coulissenlandschap. Het oorspronkelijke landschap is een wijkenlandschap.
- beekdal-dekzandrug reliëf	- het reliëf zowel aan de noordkant van de vaart als aan de zuidkant is duidelijk herkenbaar in het landschap, zichtbaar als zacht glooiende noord-zuid lopende zandruggen.
- aardkundig waardevol gebied, pingoruïnes en dobben	- er zijn nog veel dobben aanwezig, sommige vrijwel niet zichtbaar vanwege het vlakke oppervlak, sommigen duidelijk zichtbaar als kleine groenelementen met hun micro biotoop.
- leidijken	- leidijken zijn als benamingen van wegen in het landschap terug te vinden. Het was van de middeleeuwen tot het veen opgebruikt was een permanent opschuivend systeem. De huidige duiding van de dijken is vermoedelijk een van de laatste periodes uit het proces.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- *behoud en ontwikkeling van het overwegend open karakter van de hoogveenontginningen, zodat onderscheid tussen dichte bebouwingslinten en strakke vaarten en wijken helder blijft en/of wordt.*
- *behoud van het strakke lineaire karakter van de vaarten en behoud van de erbij horende – nog resterende- kunstwerken en dienstwoningen in hun karakteristieke verschijningsvorm.*

Waardering aardkundig waardevol gebied: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- *natuurlijk reliëf behouden, tegengaan van egalisatie in aardkundig waardevolle gebieden.*
- *historisch reliëf (dobben en vuursteenvindplaatsen) behouden. De pingoruïnes leveren veel informatie over klimaat dat heerste en de invloed van de mens op zijn natuurlijke omgeving. Zoveel mogelijk deze onzichtbare waarden in situ bewaren.*

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- open lintstructuur buiten de kern handhaven. Eventuele aanvullingen of vernieuwingen in de bescheiden 'korrel' en ritmiek van huidige patroon uitvoeren. Korrel en ritmiek betekent hier: De ritmiek is een afwisseling van boerderijen, veelal kop/romp en eenvoudige vrijstaande woonhuizen van het krimptype ('woudhuisjes'). De bebouwing staat op de kop van de kavel met de rooilijn en de noklijn loodrecht op de lengte van de kavel. Dit betekent dat, daar waar de vaart schuin door de verkavelingsrichting loopt, de bebouwing onder een hoek staat t.o.v. deze voormalige vaart, nu de doorgaande weg. Deze oriëntatie van de panden handhaven. Zie ook 'Opsterland Buitengebied, karakteristieke boerderijen'.
- open landschap van de ontginning zichtbaar houden, verdere verdichting van boomsingels en vorming van coulissenlandschap (door dwarssingels) vermijden.
- leidijken, waar zichtbaar als historische structuur, handhaven.

Schotanus 1718, hoogveenontginningsgebied rond de Opsterlandse vaart

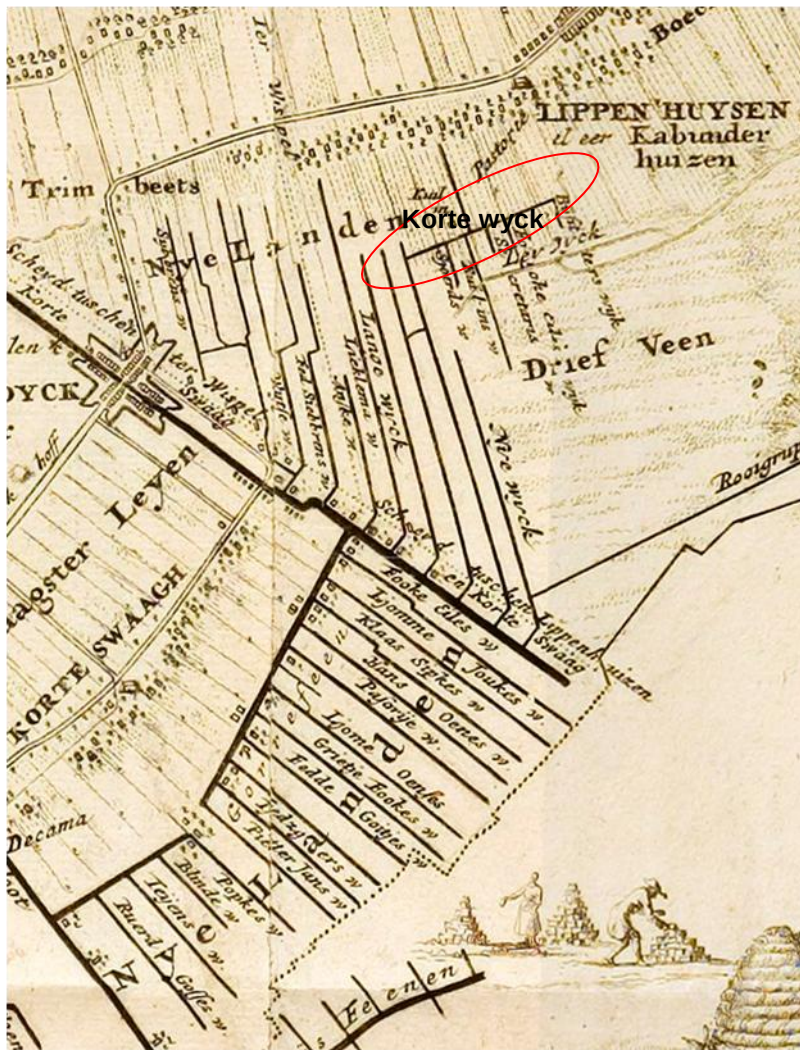
4.3. Hoogveenontginningsgebieden rond de Opsterlandse Compagnonsvaart

4.3.a. Beknopte ontstaansgeschiedenis

In 1645 wordt de Opsterlandse Compagnie opgericht om de venen ten oosten van Gorredijk aan snee te brengen met een afwatering via de Wispel naar de Boorne of zuidwaarts.

Het plan was oostwaarts te vervenen door de dorpen Lippenhuizen, Hemrik, Wijnjeterp, Duurswoude tot in Bakkeveen. De vaart wordt min of meer op het traject van de west-oostwaarts lopende leidijk aangelegd en het veen ten zuiden van de voormalige leidijk wordt door middel van wijken ontwaterd en aan snee gebracht. De gronden ten noorden van de vaart behoren aan de bewoners, ten zuiden van de vaart is de Compagnie eigenaar.

De grens van de eigendommen aan de zuidzijde wordt gevormd door 'Feenscheidende gruppel tusschen Opsterland en Schooterland 1716'.

Op de kaart van Schotanus (1718) is het Gorreveen reeds ontwaterd: ten oosten van Kortezwaag is een dwarsvaart gegraven met wijken (Nye Landen).

Vanuit de Gorresloot/ Gorredijkstervaart wordt via de Korte Wyck een begin gemaakt oostwaarts door het Driesveen. De vaart liep ten noorden van het hoogveengebied, de wijken werden zuidwaarts gegraven.

Gorredyck is omgebouwd tot schans (eigenlijk een vesting, de muur lag om de bebouwing heen), ter verdediging van 'frieslant' in de strijd tegen de Fransen en de Munsters in 1672.

De Opsterlandse Compagnonsvaart zou in de oorspronkelijke opzet doorgetrokken worden naar Bakkeveen. Maar onder Wijnjeterp lag een gebied met weinig veen en bovendien had de werkelijkheid hen al ingehaald: de Drachtster Compagnonsvaart was inmiddels al doorgetrokken tot Bakkeveen (1698).

De Opsterveense vaart werd dan ook naar het zuiden verlegd, bij Klein Groningen, 'daar de sanden veele hooger beginnen te worden, en geen Veen meer is van belang'²¹, maakt hij een hoek van 90° naar het zuiden en gaat via Donkerbroek naar Oosterwolde (1817) en Appelscha (1827). De verbinding met Drenthe laat op zich wachten. Drenthe is bang voor wateroverlast en dat de scheepvaart via de Smildervaart (nu Drentsche Hoofdvaart) naar Meppel gevaar loopt. Uiteindelijk wordt in 1894 de verbinding gerealiseerd.

²¹ Ernst Huisman, 1994, blz.26

Eekhoff, 1848

Gedurende de 18^e eeuw is de Compagnonsvaart in de grietenij Opsterland gerealiseerd.

Eekhoff 1848: Inmiddels is het gebied structureel ontwaterd, ontveend en verkaveld.

De Schoterlandse Compagnonsvaart ligt direct ten zuiden van dit gebied, maar om problemen met waterafvoer te vermijden werd besloten dat de wijken niet zouden worden doorgetrokken. Bovendien zou de 'Feenscheidende Gruppel' (nu de gemeentegrens met gemeente Heerenveen) de grens vormen tussen de twee gebieden.

Op de Eekhoff kaart wordt de gruppel tot iets ten oosten van Lippenhuizen als 'de Singel' aangegeven met een verlaat (sluis) in de Schoterlandse Compagnonsvaart en iets verder ligt een klein traject 'Dwarswijk'. Overige aanwijzingen tot waterlopen en/of verbindingen worden er niet gegeven.

Tijdens de aanleg en ontginning hebben zich verschillende buurschappen/streekjes gevormd langs de vaart rondom de verlaten: Haneburen, Vosseburen, Hemrikerverlaat, Wijnjeterperverlaat, Klein-Groningen. Naast de sluiswachterswoning ontstond een kleine bewoningsconcentratie bij de sluis aangetrokken door de combinatie van handel en logistieke locatie. De woningen ten zuiden van de vaart waren, tot de aanleg van een weg in 1954 waarbij de wijken afgedamd werden, alleen bereikbaar over water.

Kadastrale kaart 1832

Topografische kaart 1923

Kadastrale kaart 1832. Het gebruik is deels bouw – en weiland, maar er is toch ook nog veel braakliggende heide. De boskavels aan de vaart zijn van één eigenaar, een houtvester, dus hoogstwaarschijnlijk productiebos. Er is ten zuiden van het Wijnjeterpervelaat een Dwarsvaart met wijken aangelegd, vermoedelijk voor extra waterafvoer. De vaart is eigendom van de Compagnons van Opsterland, de wijken van de grondeigenaren. Deze zijn dezelfde ten noorden en ten zuiden van de Dwarsvaart.

Dit gebiedje wordt in de 20^e eeuw opgepakt als werkverschaffingsproject door ‘Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën’.

Rond 1923 zijn er nog steeds heidevelden in het gebied met ‘*veen van geen belang*’. De ontginning van het heidegebied met de Dwarsvaart met wijken is een eeuw later nog niet aangevangen.

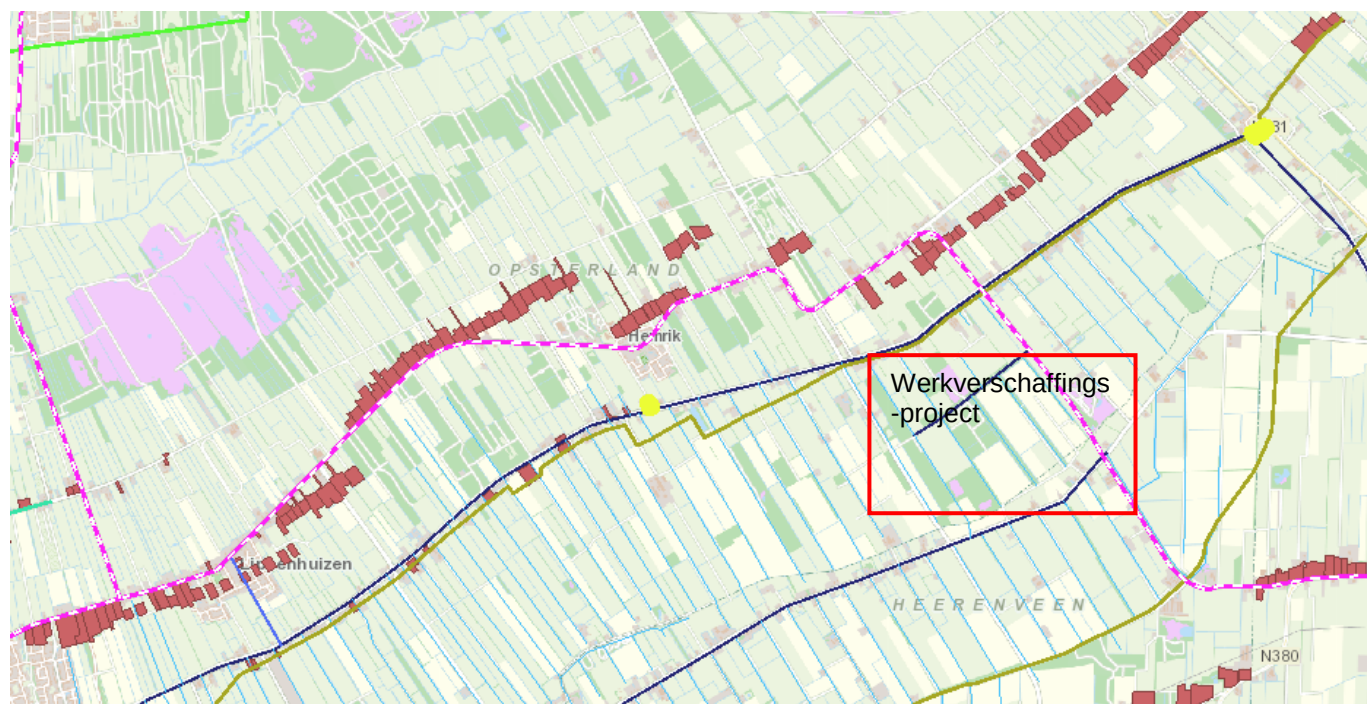
Uiteindelijk wordt het gebied door de Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën in 1937 aangekocht tezamen met een perceel aan de zuidkant dat aansluit op de zandweg langs de Schoterlandse Compagnonsvaart, het werkverschaffingsproject 'Onder Wijnjeterp'.

De ontginning start pas in de 40-er jaren. De percelen worden gereed gemaakt voor weiland door dwars op de percelen sloten te graven voor ontwatering. Er wordt een hakhoutsingel aangelegd langs de zuidelijke percelen en aan de oostkant in de lengte tot aan de Opsterlandse Compagnonsvaart en in het midden van het noordelijke perceel tot halverwege. Rechts van het plan loopt de toen nog aanwezige 'trambaan'.

Nu nog herkenbaar door de strakke rechte baan vergezeld van een bomenrij en direct aansluitend in het noorden op de brug over de Opsterlandse Compagnonsvaart en in het zuiden op de Schoterlandsche Compagnonsvaart.

De boerderij en de houtwal aan de zuidkant van het plan liggen in de toenmalige gemeente Mildam, nu in de gemeente Heerenveen.

Het gebied is nog goed herkenbaar op de luchtfoto.

Gele stip: zuivelfabriek

Rode blokjes: boerderijplaatsen
(schotanus/eekhoff)

Donker blauw: vaart

Licht blauw: wijken

Rose/wit: trambaan

Groen: leidijken

 Werkversch.project
'Onder Wijnjeterp'

4.3.b. Analyse cultuurhistorische kenmerken en waardestelling Opsterlandse Compagnonsvaart

- Opsterlandse Compagnonsvaart met wijken en bebouwingslinten**

De systematische en commerciële aanpak van turfwinning heeft het cultuurlandschap een zeer eigen gezicht met lineaire structuren gegeven. Ze zijn van cultuurhistorisch belang als uiting van een nieuwe ontwikkeling in de economische geschiedenis van Fryslân. De vaart markeert de grens tussen het meer besloten beekdal-zandrug cultuurlandschap met de strakke bospercelen en het middeleeuwse bebouwingslint en het open landschap van de verveningen.

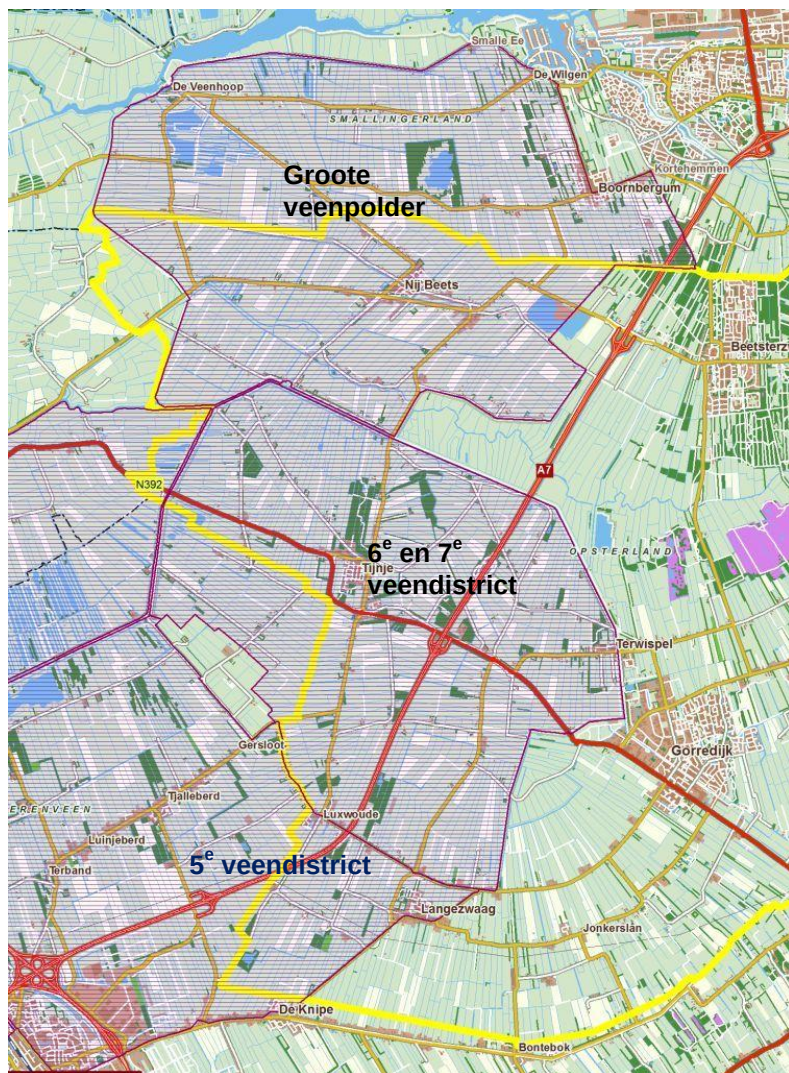
Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- planmatige verkaveling loodrecht op de Compagnonsvaart	- de verkaveling is grootschaliger geworden, ruilverkaveling, maar heeft nog steeds de grote opstreckende verhouding
- langgerekte lintvormige structuren van wijken en vaarten met bebouwing	- de vaart en het meerendeel van de wijken is nog aanwezig. - ijle bebouwingslinten aan noord en zuidzijde van de vaart met plaatselijke verdichting bij de bruggen en sluizen en doorzichten naar het landschap - tussen Gorredijk en Hemrikerverlaat is het hoogveenlandschap rechtlijnig en open, ten oosten van Hemrikerverlaat wordt het iets afwisselender en iets meer besloten door de aanwezigheid van bospercelen. - het gebied ten zuiden van Wijnjeterpverlaat met de Dwarsvaart is 's winters transparant en wordt zomers als boscomplex ervaren ondanks de open binnenruimten zoals te zien op de topografische kaart.
- bijbehorende kunst- en bouwwerken, benodigd voor de waterhuishouding van de grootschalige ontginning; de combinatie sluis- sluiswachterwoning- brug en voetdraai bij Gorredijkersluis, sluis Lippenhuizen, Hemrikerverlaat, Wijnjeterpverlaat, Nanningaverlaat, Fochtelooverlaat, Bovenstverlaat (Appelscha), Damsluis (grens Drenthe)	- de sluizen zijn nog aanwezig; de situatie van de woningen en bruggen is niet bekend, inventarisatie aanbevolen - beweegbare bruggen behouden de bevaarbaarheid en dynamiek van de vaart
- leidijken	- de Opsterlandse Compagnonsvaart heeft het traject van de vroeger aanwezige leidijk ingenomen
- werkverschaffingsproject 'Onder Wijnjeterp' van De Drie Provinciën	- de structuur met de hakhoutwallen is nog deels aanwezig. De wallen in en langs het noordelijke perceel zijn verdwenen en aan de zuidkant gewijzigd in een nog steeds verhoogde bommenwal.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

- *behoud en ontwikkeling van het overwegend open karakter van de hoogveenontginningen, zodat onderscheid tussen dichte bebouwingslinten en strakke vaarten en wijken helder blijft en/of wordt.*
- *behoud van het strakke lineaire karakter van de vaarten en behoud van de erbij horende – nog resterende- kunstwerken en dienstwoningen in hun karakteristieke verschijningsvorm.*

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- de ijle bebouwingslinten buiten de kern open houden met zicht op het achterliggende land; eventuele aanvullingen of vernieuwingen in de bescheiden 'korrel' en ritmiek van huidige patroon. D.w.z. de korrel: bebouwing op de kop van de kavel, het bouwvolume de opstreckende kavel volgend, en met de noklijn van het dak dwars op de straat. De ritmiek is een afwisseling van bescheiden boerderijen, kop/romp en sporadisch hallehuis type (rechthoekig gebouw met voorin het woongedeelte en achterin het bedrijfsgedeelte met doorlopende nok) en eenvoudige vrijstaande woonhuizen (rechthoekige hoofdvorm, één bouwlaag met kap (zadeldak) en met stijl/scherpe dakhelling en gebruik van traditionele bouwmaterialen, afgewisseld met eenvoudige woonhuizen van het krimptype). De oriëntatie van de panden handhaven, ook van diegenen die 'op de weg' staan. Het benadrukt het gegeven dat de woningen er eerder waren dan de weg.
- structuur van werkverschaffingsproject 'Onder Wijnjeterp' verstevigen door de wallen te herstellen en de functie van hakhoutsingel handhaven/herstellen.

Veenpolders in gemeente Opsterland

Schotanus 1718, gebied van de veenpolders

5. Deelgebied: Grootschalige planmatige verveningen en droogmakerijen: De veenpolders: 6^e en 7^e veendistrict en de Grootte Veenpolder

5.1.a Beknopte ontstaansgeschiedenis

Het gebied van de veenpolders ligt in het westen van de gemeente en maakt onderdeel uit van het zogenoemde 'Lage Midden'.

Het gebied ligt tussen de hoge kleigronden langs de kust (het terpen gebied met haar kwelderwallen) en het hoger gelegen achterland aan de oost-zuidoost zijde (de zandruggen als uitlopers van het Fries-Drents plateau) en bevat de benedenloop van de veenrivier de Boorne/Alddijp. Tijdens de opwarming en zeespiegelstijging vond veenvorming plaats.

In de vroege middeleeuwen was er al sprake van bodemdaling door ontginningen. Het gebied is blijkens diverse archeologische onderzoeken²² al in de 11^e eeuw vanuit de veenrivier Boorne/Alddijp en haar zijriviertje de Wispel/Olde Ee ontgonnen. De waterhuishouding in dit gebied werd door zijn lage ligging problematisch. Bovendien was er de dreiging van waterstuwing vanuit de Zuiderzee. Er werden al vroeg dijken aangelegd, getuige de Leppedijk (11^e eeuw), de hemdijken (13^e eeuw) en de Slachtedijk tussen Akkrum en Joure (11^e eeuw?).

Na de grootschalige hoogveenontginningen werden ook kansen gezien in dit laagveengebied en begonnen hier de grootschalige ontveningen. Anders dan bij het hoogveen leidde het hier, in het Lage Midden, tot een 'verdrongen land' met watersnoodrampen voor de bevolking.

In de 19^e eeuw werd uiteindelijk ingegrepen door de regering. Ze eiste het instellen en oprichten van veendistricten en veenpolders. Deze grootschalige inpolderingen en ontginningen bepalen het cultuurlandschap van dit gebied, maar hierbij moet niet worden vergeten dat onder de huidige veenpolders een middeleeuwse ontwikkeling schuilt. De verkavelingrichting laat dit zien, maar ook de archeologische informatie uit het gebied en het verdwenen gehucht De Ryp²³.

De benedenloop van de Boorne/Alddijp is onderdeel geworden van de

met ontginning loodrecht op de beek behouden.

Op de Schotanus kaart(1718) is het gebied grotendeels in gebruik als *hooylanden* en *fennen* (slecht weiland). Er is inmiddels 'vergraven onland' ten oosten van de 'Wydde Wispel' en ten zuiden van Luxwoude. Het gebied zelf was toen nog minder interessant dan het hoogveengebied achter Gorredijk. Hoogveen werd al in de 16^e eeuw grootschalig vergraven, waarbij afvoer over water een belangrijk onderdeel vormde. Hiertoe was al vóór 1619 een kanaal gegraven van Oldeboorn naar Gorredijk, 'it Nieuwe Diept' via de Wydde Wispel'. Er moest hierbij een Hooyweg (een hoger liggende weg waarlangs 's zomers het hooi van de drassige landen gehaald kon worden) doorgraven worden, de Luxter Hooywech.

Hier werd een zet geplaatst, waarop zomers planken gelegd konden worden om de hooiwagens te laten oversteken. Een zet werd hier een 'tinie' of 'tynje' genoemd. Hier is het latere Tynje ontstaan.

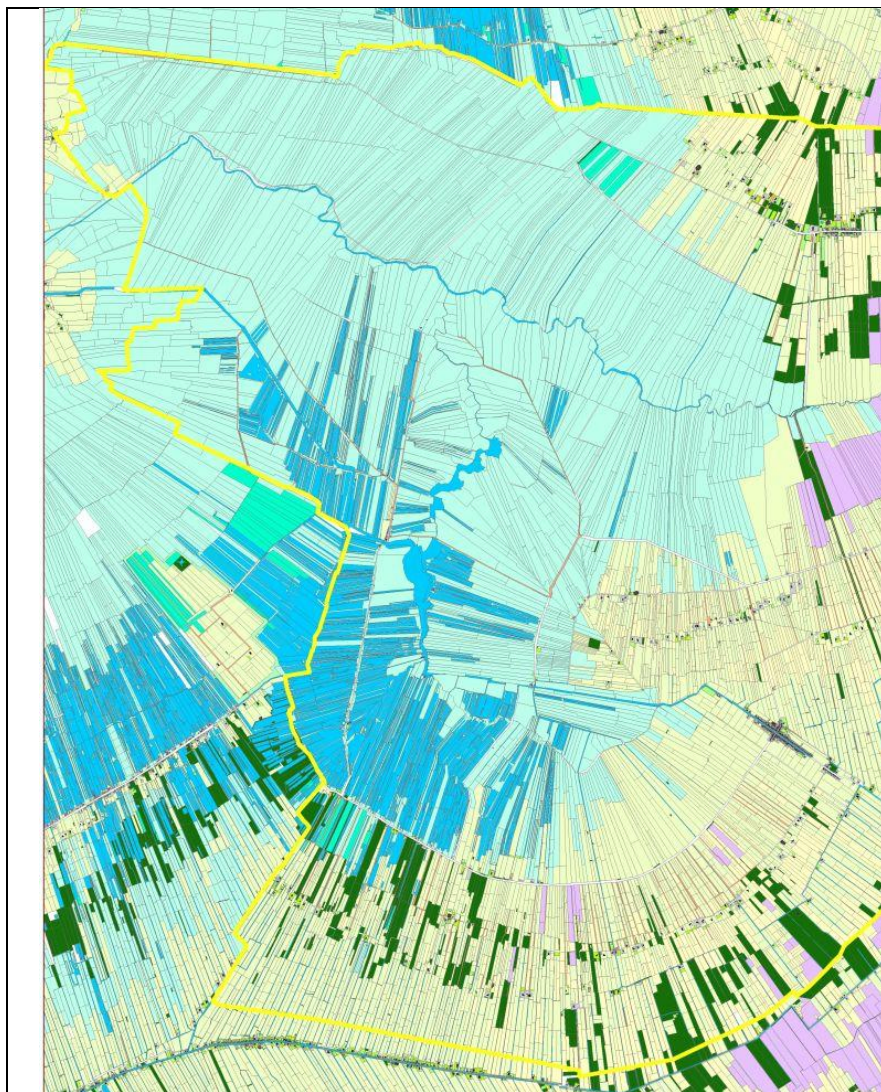
Er werd in de 17^e eeuw al wel laagveen vergraven, maar het was een moeizaam proces omdat het veen onder de waterspiegel lag en met dijkjes en watermolens drooggelegd moest worden. In 1751 nam de laagveenvergraving een hoge vlucht nadat Gieterse verveners vanuit Overijssel de baggerbeugel introduceerden en de klyn (veenspecie) direct uit het water gebaggeld kon worden en op de hagen (stroken veen tussen de petgaten) gedeponeerd kon worden om tot turf te drogen. Dit werd dan weer verzameld op hoopsteden, opgehoogde opslagplaatsen waar soms een turfschuur op verscheen. Bij het vervenen werd ook regelmatig op een 'huisstede' gestoten en vergraven. Die plaatsen waren 'sa hurd as glês'.²⁴ Deze huissteden waren in feite kleine woonterpen, overblijfselen van de bewoning uit de middeleeuwen.

²² De Langen, 1992, blz 96-106

²³ Kerst Huisman, 2011

²⁴ Kerst Huisman, 2011

veenpolders, maar heeft de karakteristieken van het open en lege beekdal

Kadastrale kaart 1832

Eekhoff 1848

Maar dit grootschalige ontvenen leidde tot het ontstaan van uitgestrekte waterplassen die zich door de werking van de wind verder uitbreidden en zelfs dorpen in de omgeving bedreigden. Na jarenlange protesten kwam Willem I in 1822 met een Koninklijk Besluit waarbij verveners eerst een polderdijk met een molen moesten aanleggen, vervolgens mochten vervenen en tenslotte het uitgeveende land weer droog moesten maken.

Na 1822 zijn veenpolders opgericht als waterstaatkundige organisaties die de vervening organiseren en beheren.

De veenderijen worden opgedeeld in veendistricten: een klein deel van het 5^e en het grootste deel van het 6^e en het 7^e veendistrict liggen in Opsterland. Er is voor het 4^e en 5^e district een veenpolder opgericht en ook voor de combinatie van het 6^e en 7^e district.

Het deel van het 5^e district ten westen van Langezwaag is waarschijnlijk voor de waterbeheersing tot het 5e veendistrict bepaald, want dit gebied was al vrijwel geheel ontveend met een uitgebreid wijken stelsel.

De verkaveling in de polders is zeer goed zichtbaar: ookal lijkt het op de Eekhoff kaart een grote waterplas, de verkavelingsstructuur zoals die al in de middeleeuwen gevormd is, is duidelijk zichtbaar op de kadastrale kaart van 1832.

Er was al een begin gemaakt met het beschermen van de binnenlanden, o.a. door de aanleg van de Nieuwe Leppedijk in 1831. De oude Leppedijk dateert van rond de 11^e eeuw en had als rivierdijk de taak Oostergo te beschermen. Het traject is ten noorden en oosten van Warniahuizen voor de nieuwe functie nog verlegd en vormt de huidige grens tussen Opsterland en Smallerland.

Het inpolderen van de veenpolder '6^e en 7^e veendistrict' startte in 1848 met het graven van de Nieuwe Vaart en het aanleggen van een polderdijk. Deze vaart begint bij de Ulesprong, de Teijenssluis, een sluis in het Nieuwe Diep en vormt de verbinding tussen de Boorne/Alddijp en Gorredijk. Hij loopt ten zuiden van en evenwijdig aan de Boorne/Alddijp door het west-oost gesitueerde beekdal, maakt ter hoogte van het oude kerkhof van Ter Wispel een knik naar het zuidoosten en sluit uiteindelijk aan op het Klisserak/ de Kromten bij Gorredijk.

De eerste droogmaking van de veenpolder '6^e en 7^e veendistrict' lag onder Langezwaag en Luxwoude. Er werden twee achtkantige molens gebouwd, negen wijken gegraven en een schutsluis aangelegd.

Ook bij latere droogleggingen voor deze polder werden windmolens ingezet, maar deze hadden niet voldoende capaciteit om de gewenste waterstand te handhaven en in 1876 werd een stoomgemaal gebouwd aan de buitenringvaart.

De molens bleven wel in bedrijf om water uit de polders te malen en vanuit de polderboezem naar de provinciale boezem.

Er werden veel wijken gegraven, zowel voor de waterafvoer als ook voor de doorvaart. De drooglegging in het noordwestelijke deel van de polder startte rond 1881. In 1899 werd het laatste deel, de Warren, ontgonnen.

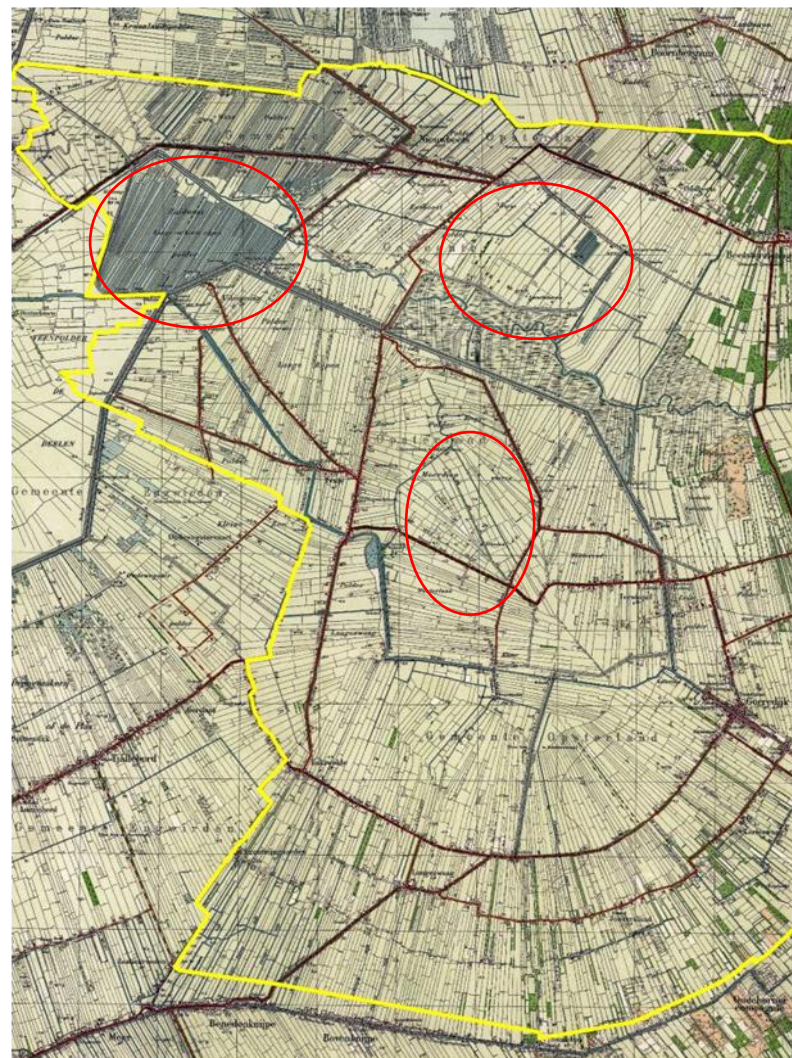
Het stoomgemaal werd tussen 1884 en 1905 vergroot en gemoderniseerd en bleek voldoende vermogen te hebben zodat de windmolens buiten bedrijf gesteld konden worden (1911). In de jaren '50 werd de waterhuishouding gereorganiseerd. De Wispel en Klidzeregt werden drooggelegd, sluizen afgebroken en wegen aangelegd (o.a. van Langezwaag naar Oude Dijk onder Terwispel).

De waterschappen werden geconcentreerd in het waterschap De Polder van het 6^e en 7^e Veendistrict en deze ging op in het in 1966 opgerichte waterschap Boarnferd²⁵.

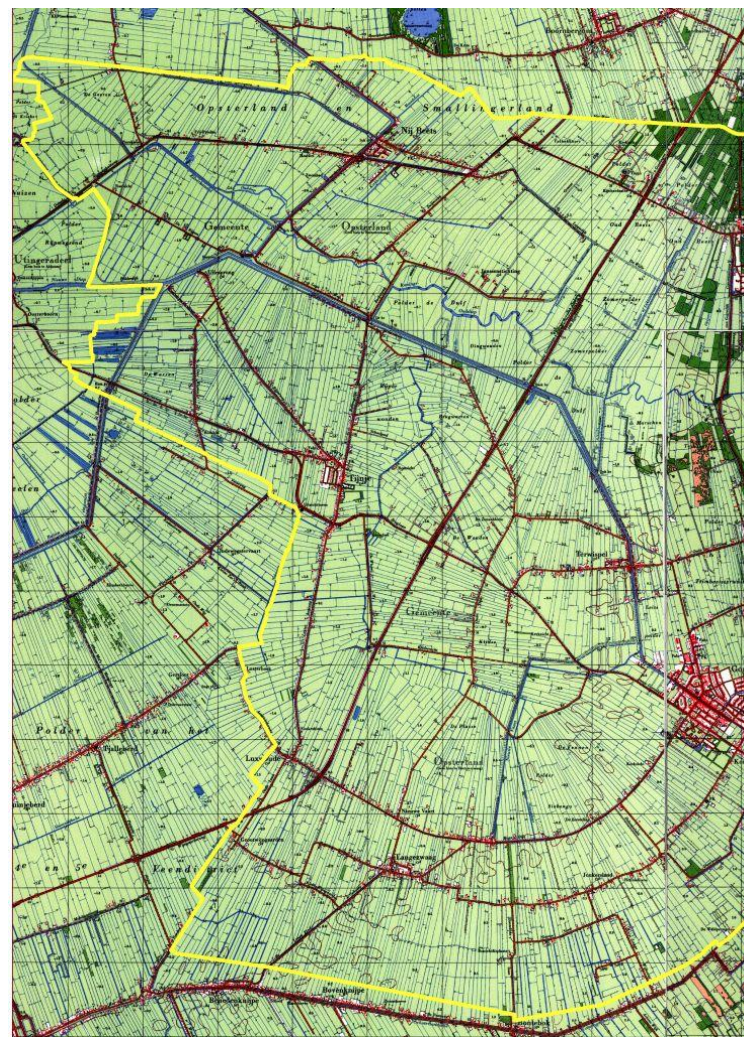
De veenpolder 'De Groote Veenpolder in Opsterland en Smallerland' werd in 1868 ingesteld, maar de vervening was al in 1863 op gang gekomen. Nijbeets, een nieuwe nederzetting, is heel snel hierna ontstaan als huisvesting voor de veenarbeiders.

De polder en Nij Beets liepen door winterse stormen regelmatig onder water en vaak braken de plaatselijke dijkjes door, waardoor er regelmatig grote verliezen aan turf waren. Uiteindelijk moest het tot een watersnood (1892) komen waarbij Tijnje zwaar getroffen werd voor er stevige polderdijken aangelegd werden.

²⁵ Waterschap Het Koningsdiep, 1992

Topografische kaart 1927-1928, gebied van de veenpolders ,de om-
cirkelde gebieden zijn werkverschaffingsprojecten, deels al uitgevoerd

Topografische kaart 1970 gebied van de veenpolders

De polder werd vanaf 1910 drooggemalen en ontgonnen. Er werd in het zuidelijke deel begonnen met de Oostpolder. Hiervoor is het dieselgemaal aan het polderhoofdkanaal, 'De Veenhoop', gebouwd. In 1918 werd het stoomgemaal 'de Boorne' gebouwd waar de westelijke polderdijk De Boorn afdamde om de Zuidoost-, de Zuidwest- en de Westpolder te bemalen. Omdat de capaciteit niet voldoende was werd besloten aan de zuidelijke polderdijk bij het polderhoofdkanaal een elektrisch aangedreven gemaal te plaatsen, het 'Zuidergemaal', gereed in 1925. De drooglegging voor de noordelijke deelpolders zoals de Boornbergumerpolder werd gerealiseerd door het 'Noordergemaal' (1926).

Er was gedurende de ontvening in de 19^e eeuw die op menskracht steunde, veel sociale onrust over de uit te betalen lonen. Er werd veel gestaakt ('bollejagen') om de juiste prijzen per roede voor het turfmaken, het bakwerk en het bokwerk te verdienen. Waren de prijzen in het midden van de 19^e eeuw nog om redelijk van te leven, na de landbouwcrisis van 1870 kwam er de klad in, mede door de opkomst van de steenkool. Bovendien werd eind 19^e eeuw de baggelmachine geïntroduceerd, waardoor veel arbeiders overbodig werden. Een groot deel van de arbeiders ging naar Duitsland, maar ook daar kwam begin 20^e eeuw een terugloop. Er kwam nog een opleving in de werkgelegenheid in de polders rond 1914 omdat de overheid voor de oorlog veel turf opeiste. Met de vrede kwam ook de definitieve neergang van de veenderij en steeg de werkloosheid dramatisch.

Inmiddels werd er ook arbeid, zowel particulier als vanuit de overheid, ingezet voor het ontginnen en landbouwwijp maken van landbouwgebieden. Maar dit ging met horten en stoten. Veel gronden werden gereed gemaakt voor veeteelt. Het bevorderde de zuivelindustrie en er werden zuivelfabrieken gebouwd o.a. in Terwispe, waar na de ontginning van de polder veel weiland beschikbaar kwam.

Er werden o.a. de volgende werkverschaffingsprojecten uitgevoerd:

- Een project ten zuid-oosten van Nij Beets,
- Arbeid Adelt, ten zuidwesten van Ter Wispe
- De Lange en Korte Rijen
(zie volgende bladzijden)

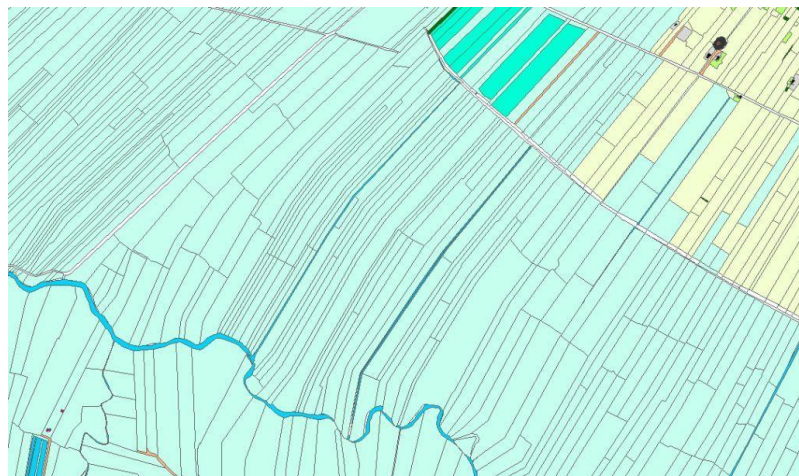
De droogmakingen en ontginningen in de Groote Veenpolder waren in de 40-er jaren voltooid, waardoor polderwerken afgestoten konden worden. De zuidersluis werd gesloten (1956) en in 1958 afgedamd, zo ook de Noordersluis, gesloten in 1958, afgedamd in 1967. Ook de andere sluizen werden gesloten.

De wegen in de polder werden overgedragen aan de respectievelijke gemeentes en het waterschap werd samen met de waterschappen van een aantal andere veenpolders onderdeel van het in 1968 nieuw opgerichte waterschap Het Koningsdiep²⁶.

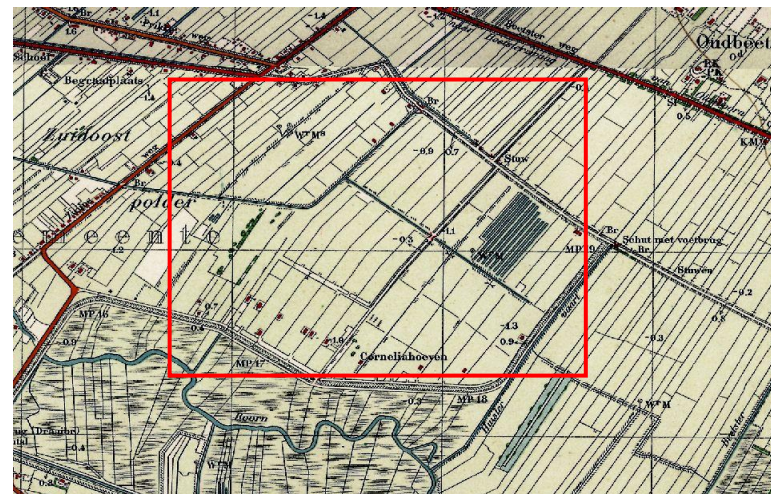
²⁶ Waterschap Het Koningsdiep, 1992

5.1 b. Werkverschaffingsprojecten in de veenpolders

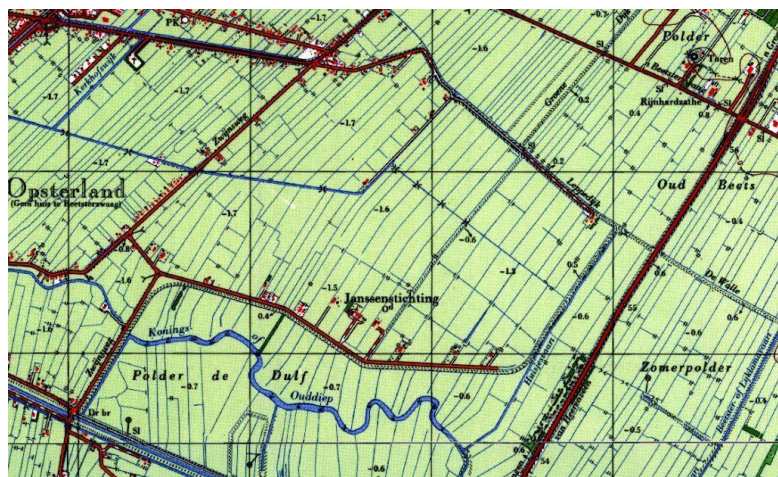
Janssen's Friesche Stichting, ten zuidoosten van Nij Beets, 1911

Kadastrale kaart 1832

Topografische kaart 1927-1928

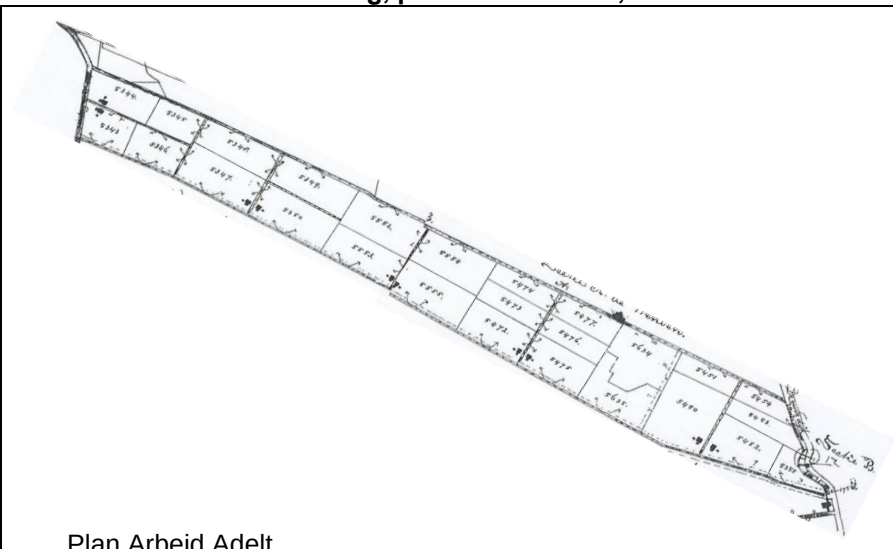

Topografische kaart 1970

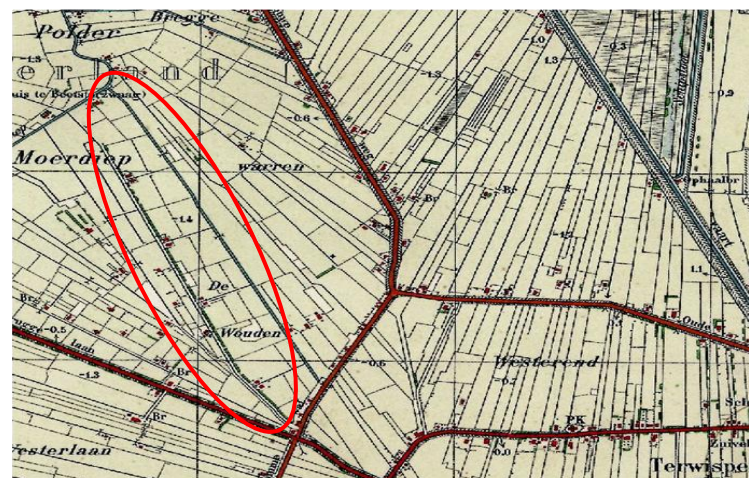

Topografische kaart 2012

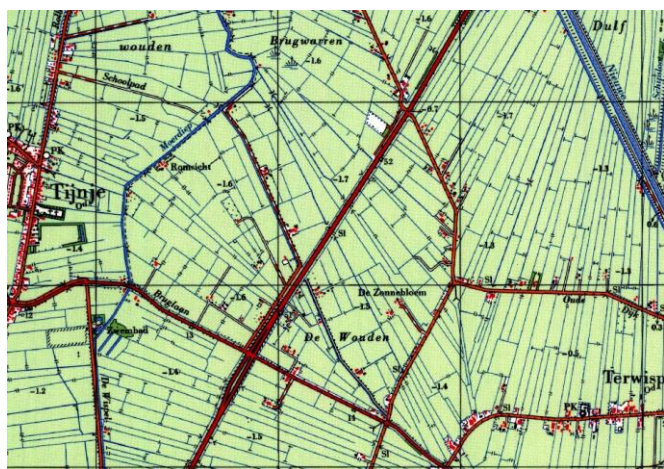
Janssen's Friesche Stichting, plan Arbeid Adelt, ten zuidwesten van Ter Wispel

Plan Arbeid Adelt

Topografische kaart 1927-1928

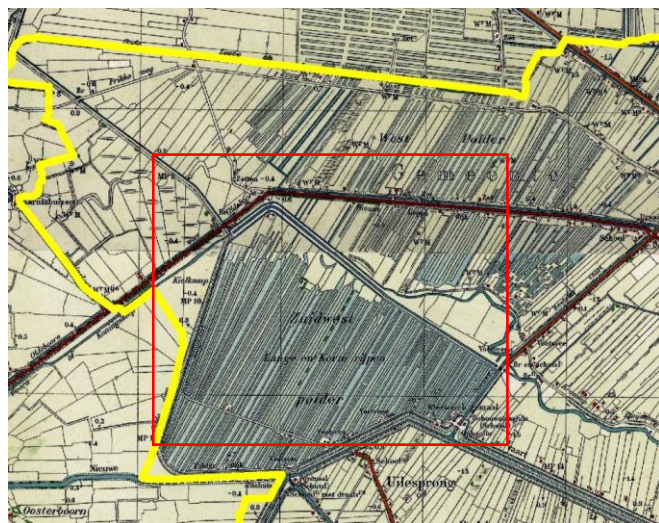

Topografische kaart 1970

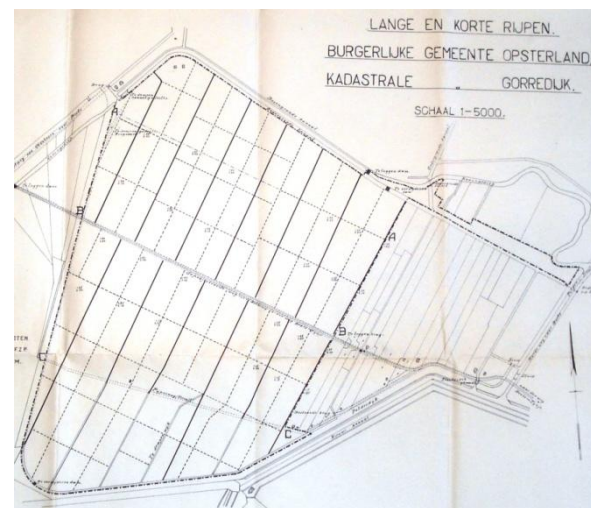

Topografische kaart 2012

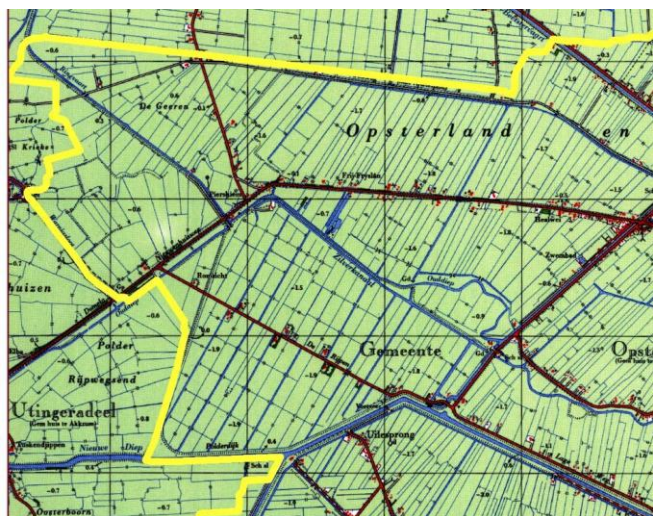
De Drie Provinciën, ontginningsplan Lange en Korte Rijpen, gemeente Opsterland

Topografische kaart 1927

Ontginningsplan De Drie Provinciën, 1931

Topografische kaart 1970

Topografische kaart 2012

Particuliere ontginningen, zoals geïnitieerd door de filantroop P.W. Janssen hadden tot doel voor de arbeider een bestaan op te bouwen.

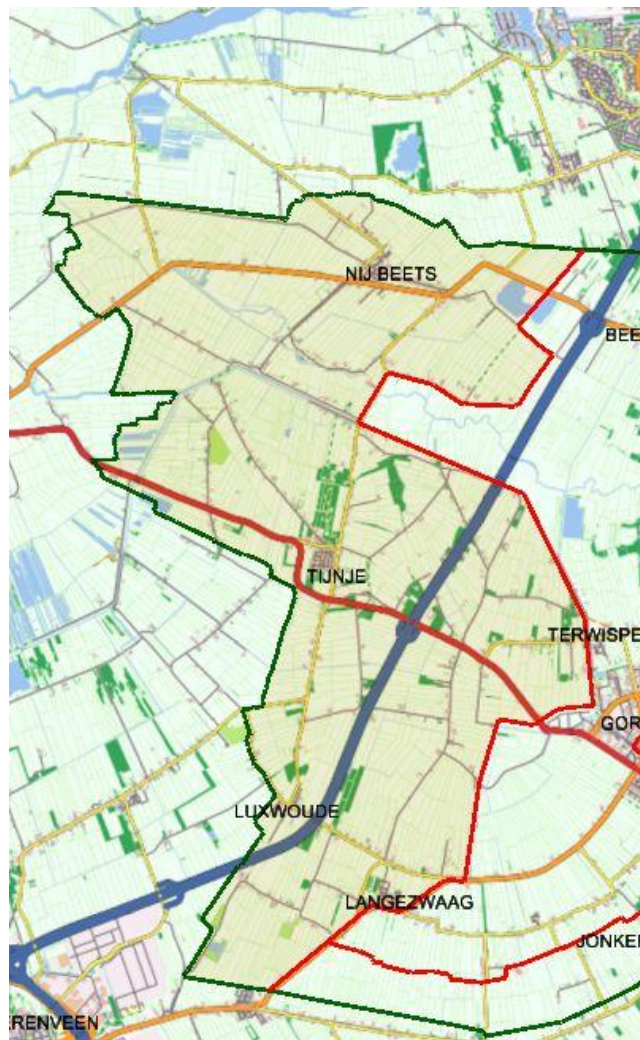
De heer P.W. Janssen besloot, na een volkhuis voor zeer arme arbeiders in Amsterdam te hebben gerealiseerd, in 1896 zich in te zetten voor de Friese armen en de werkloosheid, armoede en slechte leefomstandigheden aan te pakken. Janssen koopt in 1897 het gebied ten zuidwesten van Ter Wispel voor het project Arbeid Adelt. Het langwerpige grondgebied van 42 ha. met opstreckende verkaveling wordt in economische blokken gedeeld en er zullen tien boerderijtjes komen, twee aan twee geplaatst. Deze worden verpacht.

In 1911 wordt de Oostpolder ontgonnen, ten zuid-oosten van Nijbeets en 14 boerderijen gebouwd.

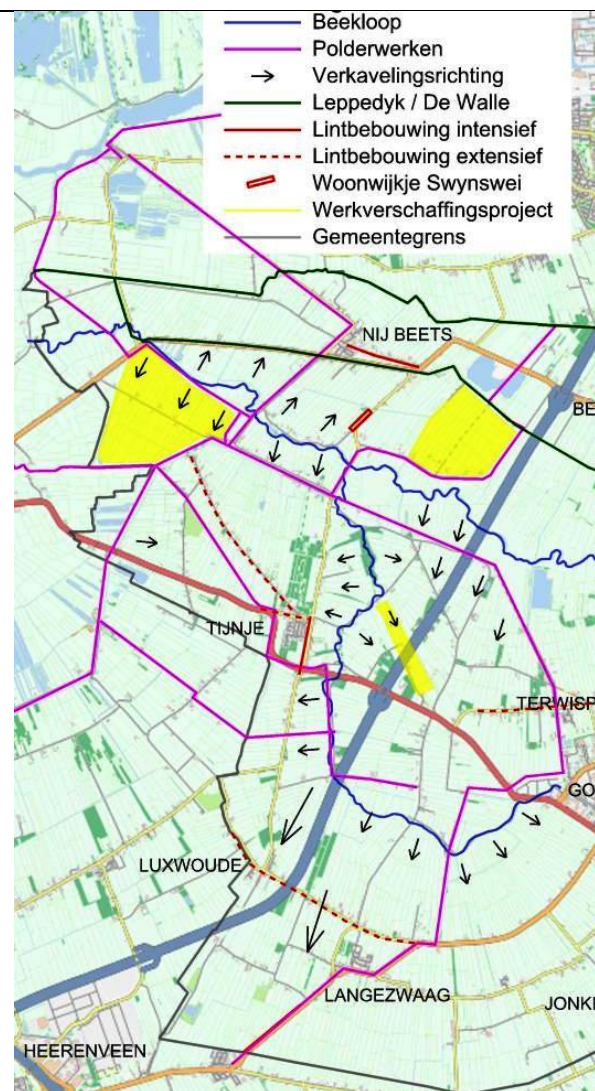
Vlak voor zijn dood in 1903 worden zijn bezittingen ondergebracht in de P.W. Janssen's Friesche Stichting. De Stichting besteedt nog steeds de pachtopbrengsten aan sociale projecten.

In 1924 was ook de N.V. Ontginningsmaatschappij Drie Provinciën opgericht met het doel de werkloosheid te bestrijden door bevordering van het in cultuur brengen van woeste en andere gronden. Ze zetten hiervoor werkverschaffingsprojecten op. De praktische uitvoering stond onder leiding van de Heidemaatschappij.

In het interbellum werden in het kader van deze werkgelegenheidsprojecten o.a. de Lange en Korte Rijen, ingepolderd in 1924, drooggelegd waarbij sloten en andere afwateringen gegraven werden, en werd de Drachtster Hooiweg verhard. De Rijen waren in 1931 aangekocht door de Drie Provinciën. Het gebied werd ontgonnen en er werden boerderijplaatsen gebouwd. Deze werden verpacht in combinatie met het ontgonnen land.

Veenpolders op topografische kaart 2012

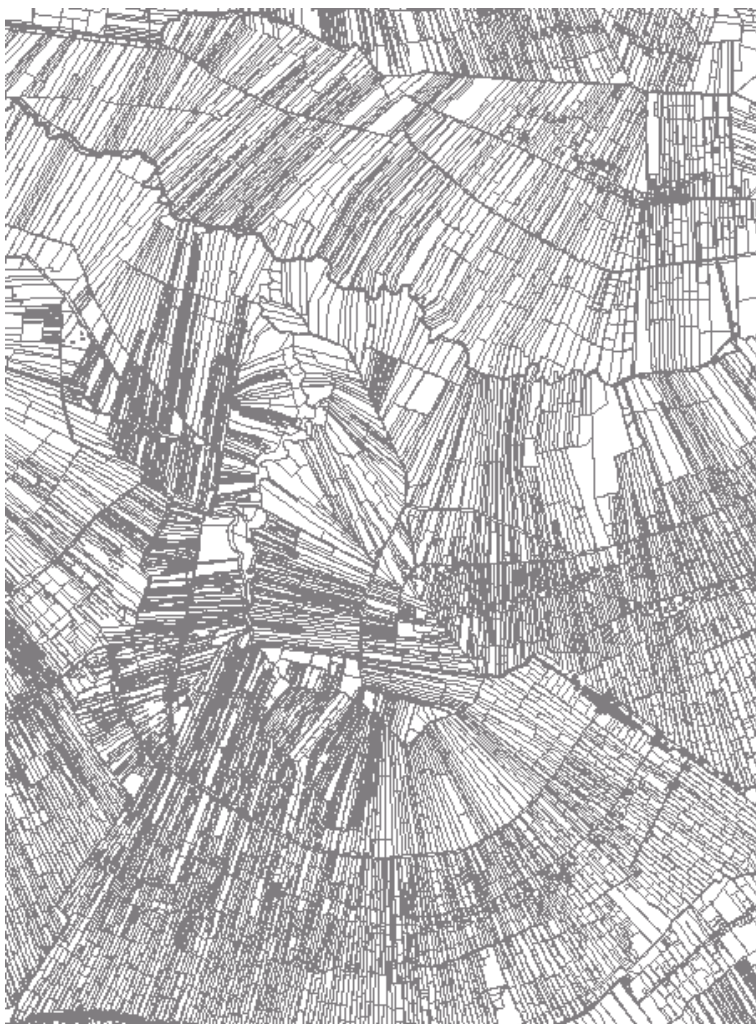

Veenpolders cultuurhistorische kenmerken

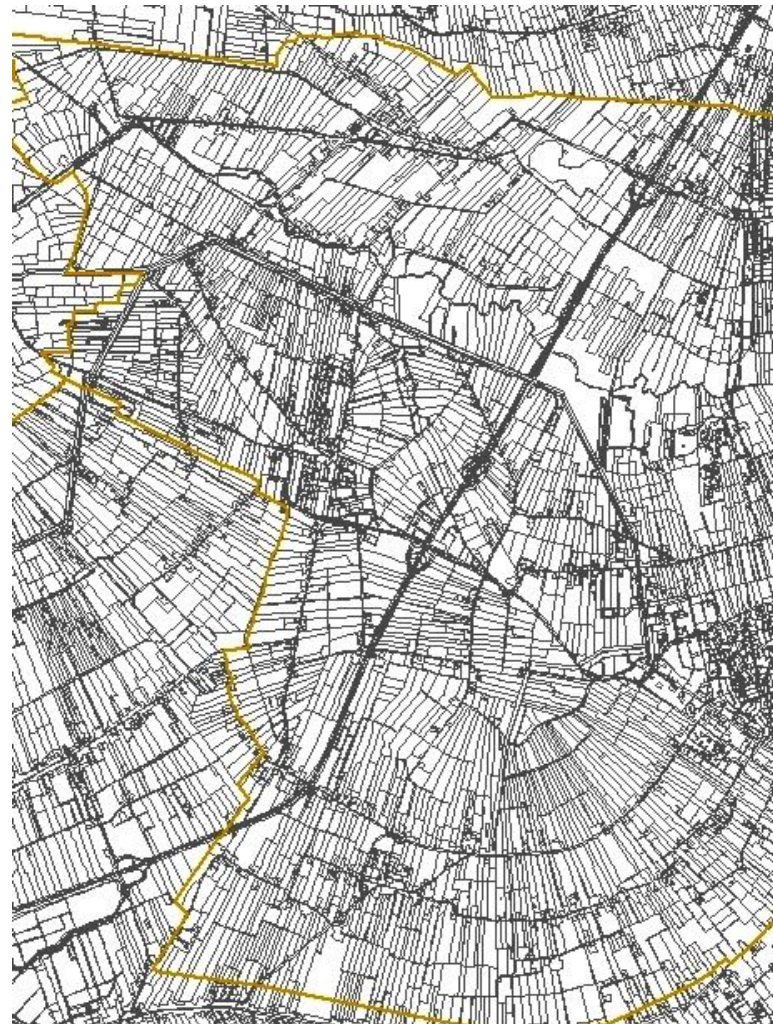
5. 2. Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken grootschalige planmatige verveningen en droogmakerijen: de veenpolders

Vanuit de ontstaansgeschiedenis van de veenpolders worden de volgende cultuurhistorische kenmerken als belangrijke elementen en structuren kenbaar:

- verkaveling
- de polderwerken, het totaal van het functionele watersysteem
- polderdijken, rivierdijken
- oude middeleeuwse rivierontginningen en verlaten boerderijplaatsen/huissteden
- lintbebouwingstructuren
- werkverschaffingsprojecten
- opvallende ontwikkelingen (woningwetproject)

Kadastrale kaart 1832, verkaveling veenpolders

Topografische kaart 2012, verkaveling veenpolders

5. 2. Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken grootschalige planmatige verveningen en droogmakerijen: de veenpolders

De droogmakerijen vormen door de mens gemaakte en ingerichte landschappen. Deze ingreep in het cultuurlandschap om zowel natuurgeweld te beteugelen als om productiegronden te creëren heeft door zijn grootschaligheid en rationaliteit een hoge cultuurhistorische waarde. Interessant hierbij is dat bij deze droogmakerijen de middeleeuwse verkavelingstructuur gehandhaafd is.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/herkenbaarheid
- verkaveling	- De droogleggingen en ontginningen hebben de middeleeuwse kadastrale structuur hergebruikt. De oude wegen en afwateringen treden hierbij op als grens, waarbij de verkaveling bij deze afscheidingen ophoudt en veelal van richting verandert. Er is vaak sprake van een 'scheyd' of 'sচেয়েদ' tussen gemeenten en of grietenijen. Inmiddels zijn er ruilverkavelingen uitgevoerd waarbij de percelen vergroot zijn. De opstreckende verkaveling en de richting van de verkaveling is vastgehouden. - een uitzondering vormen de projecten van de Janssen's Friesche Stichting en De Drie Provinciën, hier is een systematische blokverkaveling gehanteerd afwijkend van de oorspronkelijke smalle opstreckende verkaveling. Er is beperkte schaalvergroting doorgevoerd, de structuur is gehandhaafd.
- de polderwerken met alle ringsloten, vaarten, sluis- en brugcomplexen, molens, gemalen en wegen als een totaal van het functionele watersysteem en de ontsluitingstructuur	- de nieuwe (19^e eeuw en recenter) vaarten en wegen zijn dwars door de verkavelingspatronen heen getrokken, door het ontbreken van beplanting is de eenheid van het gebied zichtbaar en te ervaren. - de ringsloten en vaarten zijn nog aanwezig, alle molens zijn verdwenen, en een groot deel van de overige ondersteunende kunstwerken zijn afgebroken, afgedamd of aangepast omdat hun functie overbodig is geworden nadat de droogmakingen voltooid waren.
- binnenpolderdijken, veenpolderdijken, rivierdijken Oude en nieuwe Leppedijk en de Walle	- de veenpolderdijken zijn een onderdeel van het totale poldersysteem en zichtbaar als lijnstructuur en als reliëf. - het tracé van de oude Leppedijk en het verlengde de Walle, van Akkrum tot voorbij Beetsterzwaag, is langs de Boorne/Alddijp niet meer terug te vinden hooguit het laatste stukje, de Krume Swynwei. - De Walle, een waterscheiding om droge voeten te houden, in Beetsterzwaag is nog als originele structuur aanwezig. Het noordelijke tracé van de oude Leppe is te volgen door de Geawei en de loop van het water Krûme Gat. - De polderdijk, de Nieuwe Leppe, aangelegd in 1831, is onderdeel van het Groote Veenpolder systeem geworden en ligt als een verhoogde structuur in het landschap.

- oude rivierontginningen van Boorne, Wispel en oude Ee en haar middeleeuwse ontginningsgeschiedenis	- de ontginningen zijn nog zichtbaar in de verkavelingstructuur. Er is een indicatie van bewoning en opschuivende bewoning gevonden in archeologische vondsten, dit wordt in een verdiepingsslag verder onderzocht.
- verlaten huissteden, middeleeuwse plaatsen in het veen met in de buurt waterputten en verlaten kerkhoven	- deze zijn vooral te verwachten bij de oude rivierontginningen en vorm(d)en geringe verhogingen in het landschap. Het merendeel is al geëgaliseerd. Een archeologische verdiepingsslag geeft meer inzicht in de locaties.
- open uitgestrektheid met spaarzame lintbebouwing langs een paar hoofdassen	- De polders zijn volledig ingericht als landbouwgebieden, vooral veeteelt. Ruilverkaveling en natuurprojecten hebben een aantal gebiedsvreemde groenopstanden gecreëerd. Er zijn twee woonkernen (Tijnje, Nij Beets) gerealiseerd in de vorm van lintbebouwing met verdichting op de kruispunten van weg en water. Beide kernen hebben inmiddels een woonconcentratie in het centrum en aanpassingen in de infrastructuur, waardoor de herkenning iets afneemt. Het karakter van het lint is wel behouden.
- Janssen's Friesche Stichting werkverschaffingsprojecten, belangrijke uitwerking van sociale cultuurhistorie met een autonome verkaveling en ontginningsboerderijen	- ten zuidwesten van Ter Wispel, Arbeid Adelt: de A7 loopt er dwars doorheen, langs de zuidrand zijn de kleine ontginningsboerderijen twee aan twee nog aanwezig op twee locaties na; zo ook de autonome inrichting. - ten zuidoosten van Nij Beets: op alle percelen zijn boerderijen aanwezig. In het middendeel is een aantal verplaatst naar het kaveluiteinde aan de weg. De panden aan de oostzijde van het plan (Corneliahoeven) zijn nog in de oorspronkelijke stijl.
- Lange en Korte Rijpen, belangrijke vorm van sociale cultuurhistorie. De oorspronkelijke verkavelingstructuur is verdwenen, alleen de richting is aangehouden. Bij deze werkverschaffingsprojecten wordt een zo economisch mogelijke ontginning in combinatie met boerderijplaatsen nagestreefd. Dit leidt tot een systematische blokverkaveling met een verbindingsweg dwars door het gebied waaraan de boerderijen geplaatst zijn. Aan en afvoer en bereik zijn optimaal ingepast	- werkverschaffingproject met ontginningsboerderijen, project is nog intact, zowel de verkaveling als de plaatsing van de boerderijen.
- De arbeiderswoningen aan de rechte Zweinsweg (Swynswei) richting Tijnje. Gerealiseerd in 1919 als een van de vroege woningbouwactiviteiten van de gemeente in het kader van de Woningwet in het buitengebied	- het woonwijkje is nog volledig intact zowel de oorspronkelijke huisjes als de doorkijkjes naar het landschap, met uitzondering van de noordkant. Hier is een woon/bedrijf locatie ingevuld met groen rondom.

Waardering: hoog, provinciaal belang, Grutsk:

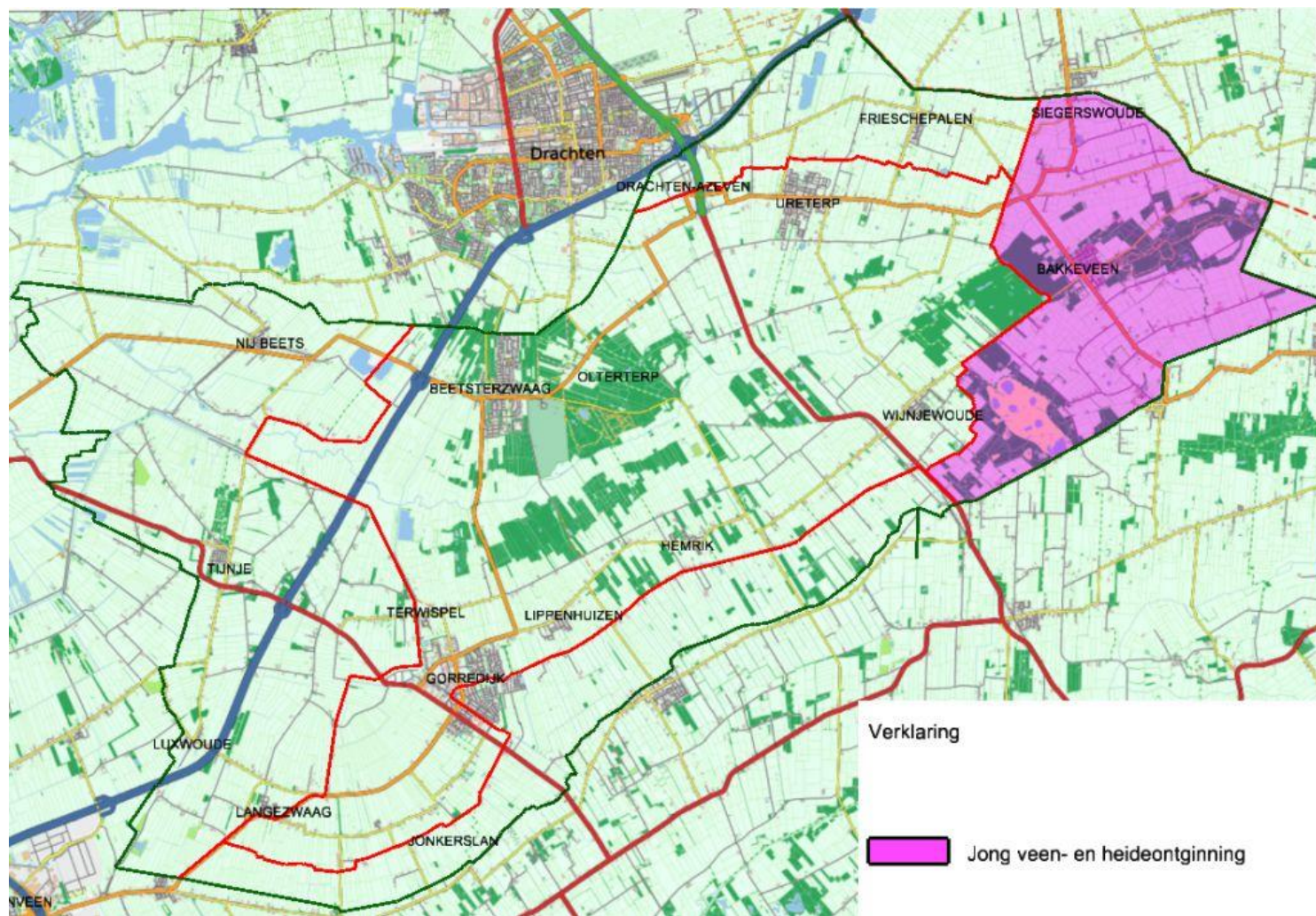
- *Veenpolders waarbij de samenhang tussen ontginning, ontwatering, verkaveling, polderdijken en bebouwing nog goed zichtbaar is, zijn van provinciaal belang. Bij nieuwe ontwikkelingen is de begrenzing van de veenpolders en de richting van de verkaveling (opstrekkend en soms in waaivormig patroon aangelegd) leidend en dient zichtbaar te blijven.*
- *Stelsel van dijken als onderdeel van en voorwaarde voor het watersysteem en de agrarische ontwikkeling van Fryslân, deze moeten zowel vanuit cultuurhistorisch als landschappelijk opzicht beschermd worden en de directe omgeving vrijhouden van ontwikkelingen die de dijk vertroebelen.*
- *bij nieuwe ontwikkelingen de verkaveling benutten als onderlegger, waarbij vooral de richting, vorm en verhouding belangrijke onderdelen in de ruimte zijn.*
- *bodemarchief zoveel mogelijk in situ bewaren, deze terreinen dienen zoveel mogelijk onbebouwd en toegankelijk voor onderzoek te blijven.*

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- middeleeuwse verkavelingstructuur handhaven.
- oude rivierontginningen benutten als onderlegger bij nieuwe ontwikkelingen.
- transparante lintbebouwing zoveel mogelijk openhouden.
- de structuren van de werkverschaffingsprojecten, zowel de verkaveling als de plaatsing van wegen en bebouwing, vasthouden. Grootschalige bebouwing niet toestaan. Transparantie tussen de bedrijven vasthouden. De volumes en de uitvoering van de architectuur in het project De Rijen en het project Arbeid Adelt als hoofdvorm benadrukken bij uitbreidingen.
- woningwet project aan rechte Zweinsweg (Swynswei) verdient bescherming. Verdere dichtgroei met bebouwing en/of groen voorkomen
- er is groen aangeplant in het kader van de ruilverkaveling invulling en heeft in deze context haar waarde; de weg de A7 moet ondergeschikt aan het landschap zijn en daarom niet geaccentueerd worden met bosschages; verwijderen zal de openheid die kenmerkend is voor de veenpolders herstellen.

Noot:

het gebied heeft archeologisch gezien een hoge verwachtingswaarde door de diverse bewoningslagen, zowel de vol middeleeuwse als de meer recente. De verdiepingsslag van archeologisch onderzoek, die momenteel uitgewerkt wordt, zal hierover meer inzicht geven.

Jonge veen- en heideontginningen gemeente Opsterland

93

93

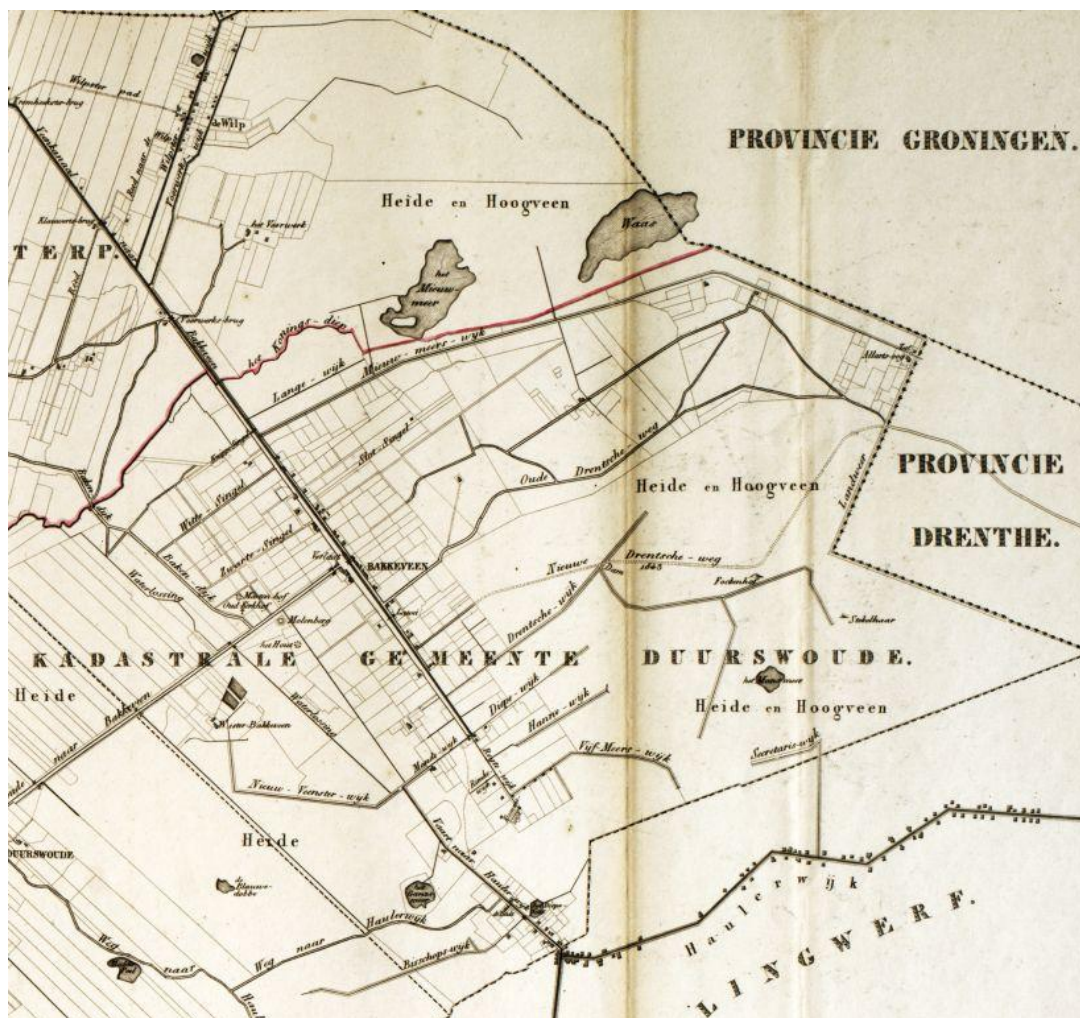
93

93

93

93

93

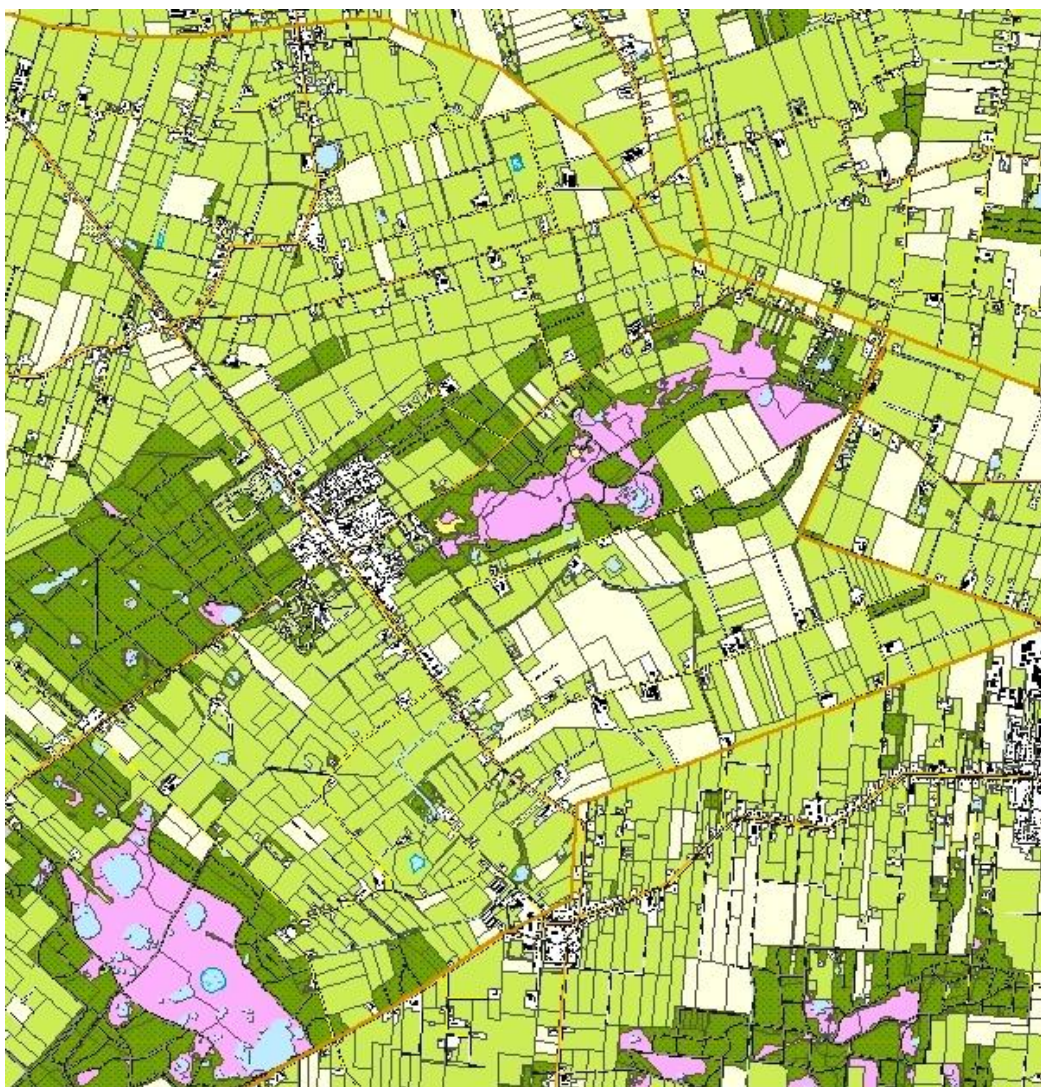
Eekhoff, 1848

ontplooid langs de Mieuwsmeer wijk en langs de Bakkeveense vaart. De blokverkaveling langs de Bakkeveense vaart is aan beide zijden verder naar achteren uitgebreid.

Het gebied ten zuiden van het voormalige klooster/uithof heeft een andere oriëntatie gekregen. Er zijn wijken gegraven (Nieuw Veenster-wijk, Mandewijk en vaart naar Haulerwijk) om aan te sluiten op de Haulerwijk.

In het gebied ten noorden van het Mieuwmeer is een eeuw later, naast de reeds aanwezige beperkte ontginning in het Voorwerk, alleen een sloot vanaf 'de Wilp' het heide/veen gebied ingetrokken. Het gebied is nog steeds grotendeels onontgonnen en wordt gebruikt voor het hoeden van schapen. In het gebied ten zuid-oosten van Bakkeveen en ten oosten van Duurswoude wordt de hoogveen vooral gebruikt voor de boekweitcultuur. Op de Duurswouderheide zijn nu nog greppels van boekweitakkers te zien.

De Nieuwe Drentsche weg, ten zuiden van de Oude Drentsche weg, wordt in 1843 aangelegd.

Topografische kaart 2012

Nadat het hoogveen verdween en de grond uitgeput raakte werd het een terrein van kale heidevelden met zandverstuivingen. Om dit te beteugelen werd er door de grootgrondbezitters bos aangelegd o.a. op de zandrug ten oosten van Bakkeveen.

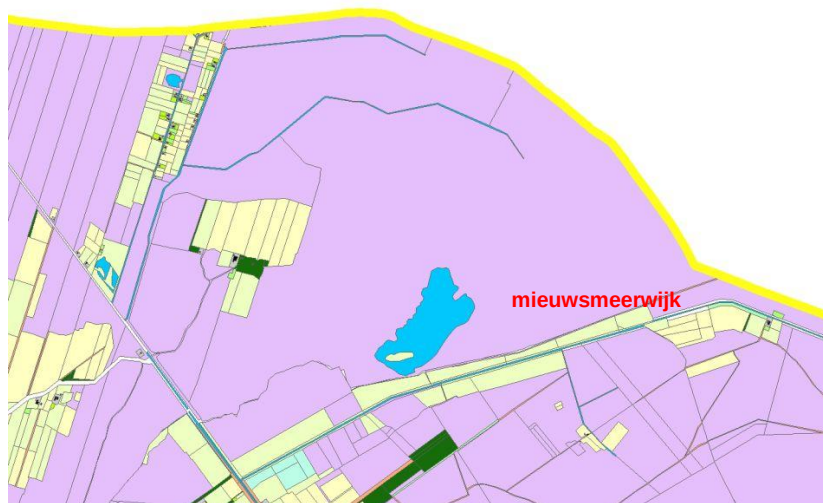
Aan het eind van de 19^e eeuw kwam de nieuwe ontwikkeling kunstmest in beeld. Dit in combinatie met een potentieel gebied voor ontginningsprojecten en werkverschaffingsprojecten maakte dat dit gebied in de 20^e eeuw grotendeels in cultuur werd gebracht: het betreft het ontginningsproject Voorwerkersveld en de werkverschaffingsprojecten 'onder Koningsdiep', Mandeveld en Duurswoude.

Het beekdal, de bovenloop van de Boorne/Alddijp, is in de projecten Voorwerkersveld en 'onder Koningsdiep' opgenomen en genormaliseerd voor een functionele afvoer van het overtollige water.

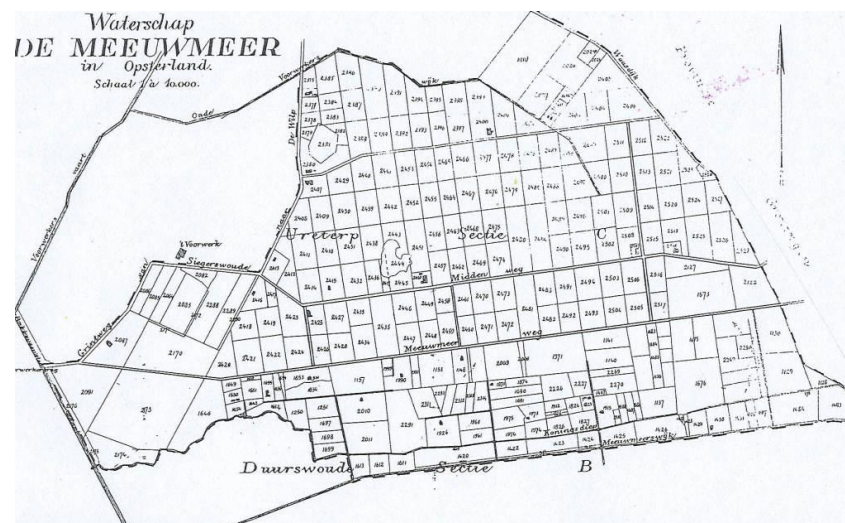
Het Mandeveld project heeft zowel een landbouw-ontginning in het zuidelijke deel als bosaanplant in het noordelijke deel gerealiseerd. De zandrug met Bakkeveen en de Bakkeveensterduinen tussen Voorwerkersveld en Mandeveld is als natuurgebied behouden.

Ook de Duurswouderheide is een werkverschaffingsproject, hier is voornamelijk bosaanplant gerealiseerd.

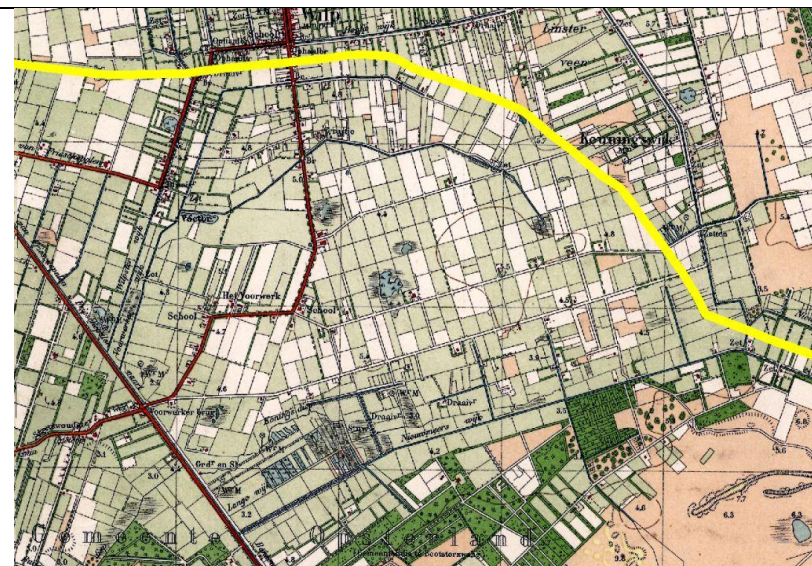
In het gebied tussen Bakkeveen en de Duurswouderheide is geen project gestart. Dit gebied was al vanuit de middeleeuwse ontginning en later de hoogveen ontginningen ingevuld met kleinschalige landbouw.

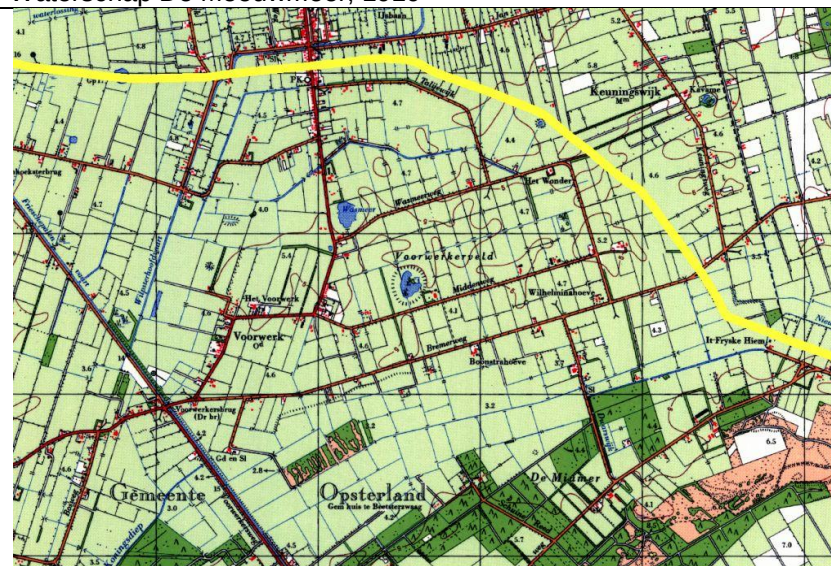
Kadastrale kaart 1832

Waterschap De Meeuwmeer, 1919

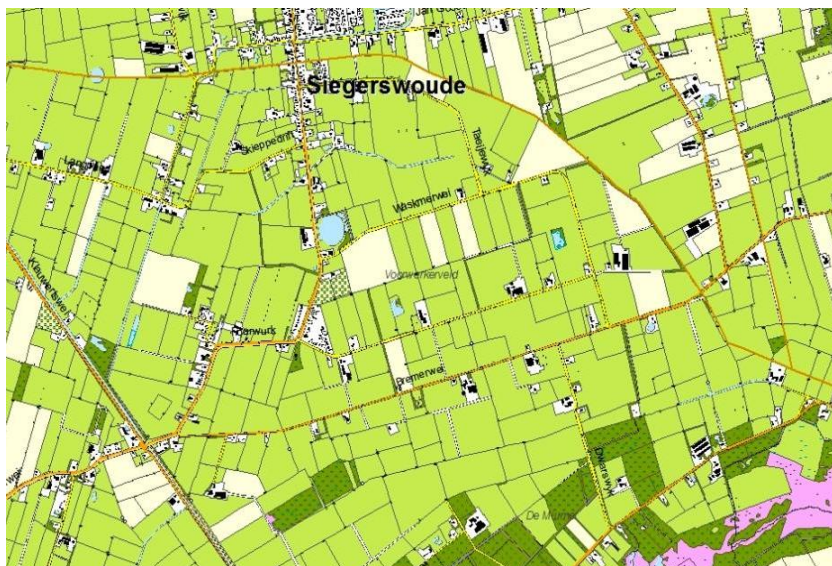

Topografische kaart 1923

Topografische kaart 1970

6.2.a Beknopte ontstaansgeschiedenis van het ontginningsproject Voorwerkersveld

Topografische kaart 2012

1832, het Voorwerk is nog een gebied van heide en hoogveen met aan de zuidkant het Mieuwmeer. Op de kadastrale kaart is een kleinschalige ontginning langs de Mieuwmeerswijk te zien.

Er wordt in 1920 een (weg)waterschap opgericht door J. Lautenbach en 29 andere belanghebbenden om het gebied naast een efficiënte indeling, een goede ontsluiting te geven door de aanleg van de Mieuwmeer weg, de Middenweg en verbindingswegen hiertussen.

De bovenloop van het Alddijp heeft grotendeels haar functie verloren; het Mieuwmeer wordt gedempt en is op de kaart van 1923 verdwenen op een paar moerassige percelen na.

De middeleeuwse verkavelingsrichting van het vroegere 't Voorwerck' wordt gehandhaafd.

Het gebied 'Voorwerkersveld' krijgt een orthogonale structuur met een economische blokverkaveling en functionele ontsluitingen. De in de laatste ijstijd ontstane pingoruïnes liggen verspreid in het gebied en blijven zichtbaar.

De bovenloop van de Boorne/Alddijp ten oosten van de Bakkeveense vaart is geheel verdwenen in de 20^e eeuwse ontwikkelingen en aanpassingen van het gebied.

Rond 1970 is in het plangebied de originele blokverkaveling nog aanwezig. Daarna is er een ruilverkaveling uitgevoerd. Op de huidige topografische kaart is zichtbaar dat hierdoor de regelmatige blokstructuur grotendeels is verdwenen. De noord-zuid richting van de verkaveling is gehandhaafd.

6.2. a Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het ontginningsproject Voorwerkersveld

- ontginningsproject**

De verkaveling en uitleg van het gebied is een uitwerking van een economisch ingericht gebied met efficiënte ontsluiting, met uitzondering van het middeleeuwse 't Voorwerck' gebied.

Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ herkenbaarheid
- verkaveling systematische blokverkaveling	- de verkaveling heeft door de uitgevoerde ruilverkaveling grotendeels zijn blokvorm verloren en is veranderd in een opstreckende verkaveling die de noord-zuid richting heeft gehandhaafd, loodrecht op de ontsluitingswegen.
- wegen, strakke economisch gesitueerde ontsluitingswegen	- de wegen zorgen nog steeds voor de strakke orthogonale lay-out van het gebied en doen het gebied als een efficiënte invulling ervaren.
- boerderijen, er is binnen het plan geen invulling van ontginnings-boerderijen	- de huidige locaties van de boerderijen hebben waarschijnlijk met eigendoms verhoudingen te maken, er is geen regelmaat in de plaatsing te ervaren.
- middeleeuwse ontginning in westelijke deel van plangebied	- de ontginning heeft nog steeds de verhouding en richting, georiënteerd op de Boorne.
- bovenloop Boorne/Alddijp	- de loop van de Boorne/Alddijp ten oosten van de Bakkeveense vaart is alleen nog te herleiden door de richting van de middeleeuwse verkaveling-richting te volgen.

Waardering, hoog van provinciaal belang, Grutsk:

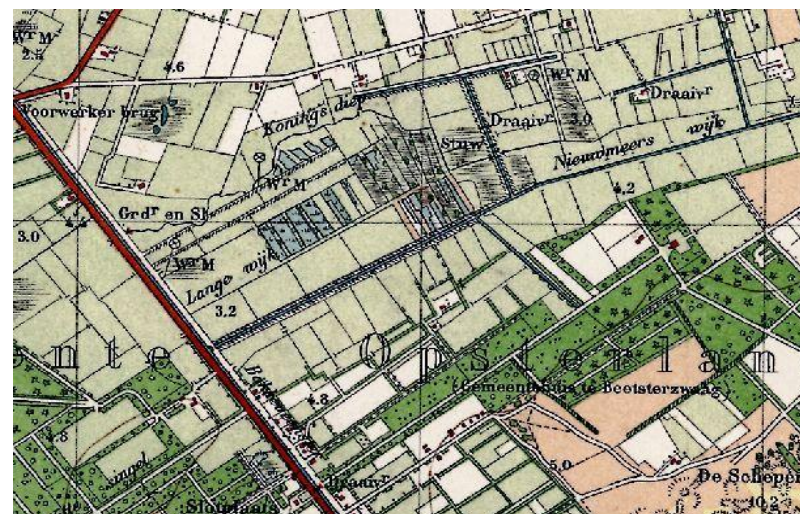
Historische reliëf (dobben en vuursteenvindplaatsen) behouden. De pingoruïnes leveren veel informatie over het klimaat en de invloed van de mens. Het streven is deze onzichtbare waarden zoveel mogelijk in situ (in de bodem) te bewaren. De waardevolle terreinen dienen zoveel mogelijk onbebouwd en toegankelijk voor onderzoek te blijven.

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

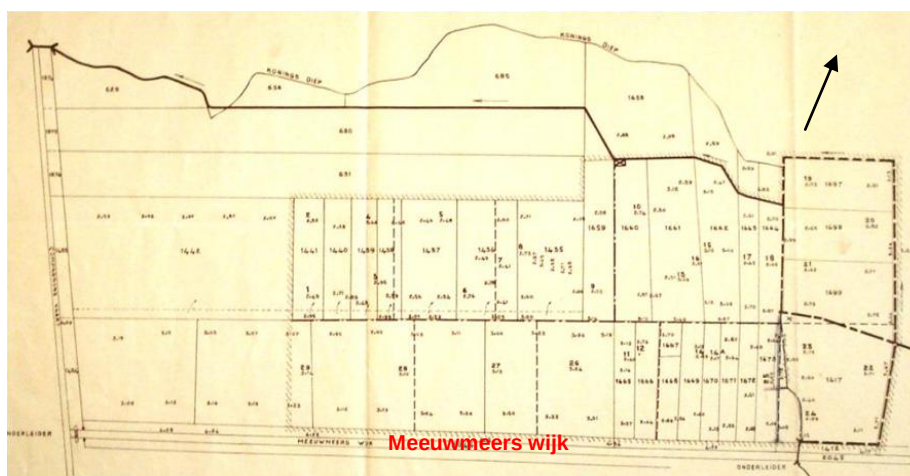
- houdt efficiënte invulling en orthogonale structuur zichtbaar, door de verkavelinglijnen strak en loodrecht op de ontsluitingswegen te handhaven.
- ontsluitingswegen strak van structuur en haaks op elkaar laten aansluiten.
- richting en kavelgrootte van de oude middeleeuwse ontginning handhaven.

Kadastrale kaart 1832

Topografische kaart 1923

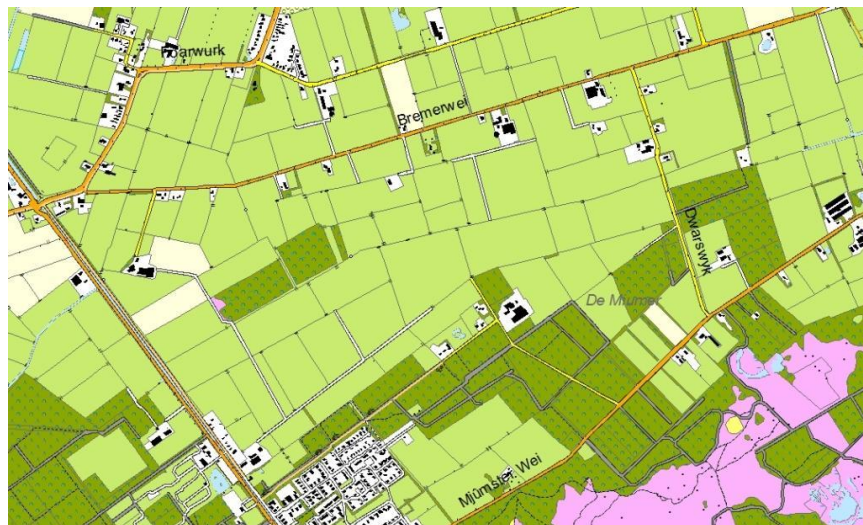

Ontginningsplan Drie Provinciën

Topografische kaart 1970

6.2.b. Beknopte ontstaansgeschiedenis van het werkverschaffingsproject 'woeste grond bij de oorsprong van het Koningsdiep'

Topografische kaart 2012

Het gebied net ten zuiden van de Boorne, hier 'woeste grond bij Koningsdiep' genoemd, is op de kadastrale kaart van 1832 met uitzondering van de strook langs de Meeuwmeers wijk nog drassige heide/veen.

In 1923 is er al wel activiteit in het gebied, maar ongestructureerd en ongecontroleerd. Na de Tweede Wereldoorlog laat De Drie provinciën haar oog op dit gebied vallen voor een werkverschaffingsproject.

De Grontmij, de uitvoerende organisatie, bericht in 1952: 'het betreft 22 percelen uitgeveende grond. Een groot gedeelte ligt momenteel beneden de waterspiegel. De grote versnippering is ontstaan doordat aan vele mensen een klein stukje grond is verkocht welke perceeltjes grotendeels in z.g. boerenputten zijn verveend. Enkele perceeltjes zijn nog niet (geheel) verveend. De begroeiing bestaat uit riet, biezten, watergrassen, bunt, heide en struikgewas'.

Een aanvullend bodemrapport uit 1953 meldt dat hier een wilde vervening heeft plaatsgevonden, waarbij men willekeurige veenputten heeft gegraven en het bruikbare materiaal tot op het zand weggehaald. Men heeft veen wat niet te verwerken was weer in de trekaten teruggestort. Er waren trekaten gemaakt met ertussen 'hagen' waarop de turf kon drogen. Er is sprake van 'kraggelanden' waarbij ondiepe trekaten verzanden en er zijn 'aangemaakte veengronden'. Deze zijn gevormd door de hagen, die zowel uit vastveen als uit uitgewerkt materiaal zijn opgebouwd, in de trekaten te storten, waarna bezand werd om een steviger ondergrond te verkrijgen.

Het ontwateren en de aanleg van een weg kunnen voor veel werk zorgen: 'momenteel is het complex alleen bereikbaar via rondom liggende percelen cultuurgrond en over het water'. Er wordt ook voorgesteld het Koningsdiep te verbeteren en deels recht te trekken.

Voorgesteld wordt het complex voor te bereiden op de aankomende ruilverkavelingsplannen²⁷.

Deze hebben uiteindelijk geleid tot een slotenstelsel met waterafvoer op de vaart en het opheffen van het Koningsdiep en de Meeuwmeersewijk.

²⁷ Archief N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën

6.2.b Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het werkverschaffingsproject 'woeste grond bij de oorsprong van het Koningsdiep'

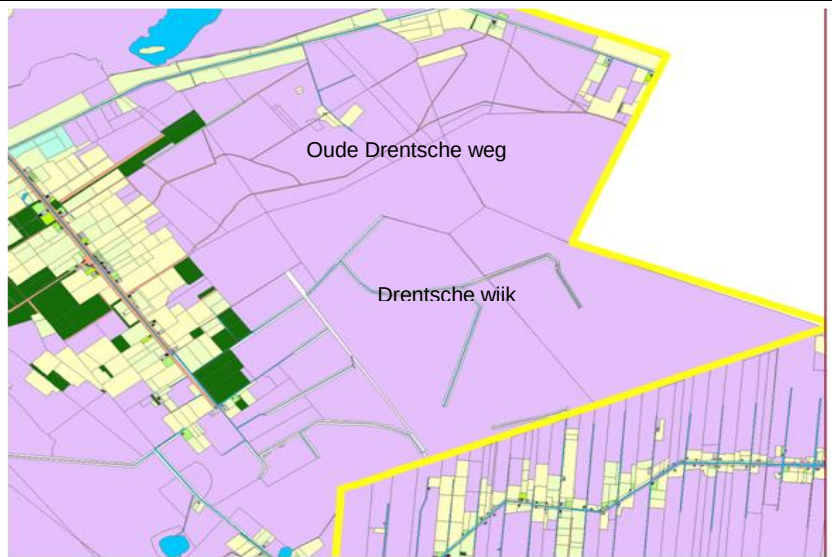
- **werkverschaffingsproject**

Een werkverschaffingsproject levert zowel een bijdrage aan de sociale cultuurhistorie als ook een geheel eigen autonome ontwikkeling in het landschap als gevolg van een strak economisch ingestoken opzet.

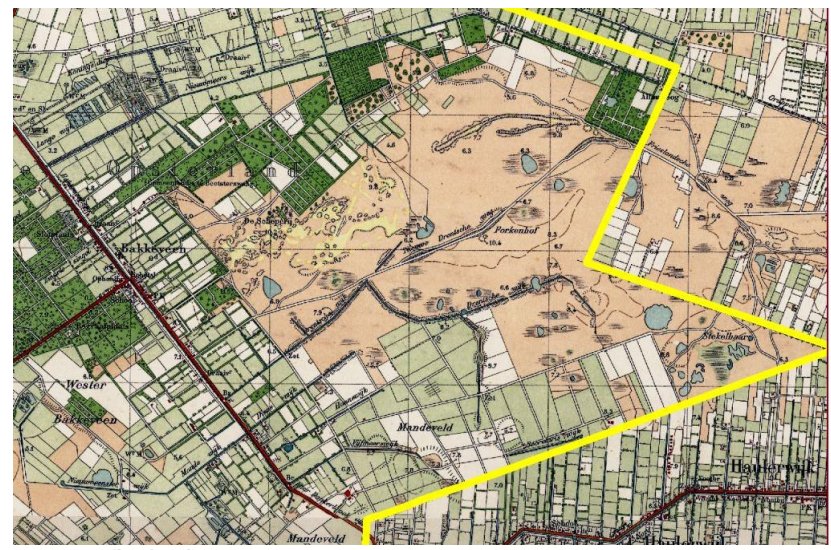
Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ herkenbaarheid
- verkaveling, deze is gericht op het ontwateren van het complex	- het is een klein gebied en wordt gedomineerd door de afwatering richting de vaart, een oost-west oriëntering, de Meeuwmeerswijk die een belangrijke rol speelt in het oorspronkelijke plan is inmiddels verdwenen.
- ontginning tot landbouwgronden	- het droogleggen voor de landbouw lijkt niet gelukt, de petgaten of trekgraten die op de kaart van 1923 zichtbaar zijn, zijn, zij het beperkter, nog in het gebied aanwezig, ze zijn door hoge begroeiing aan het oog onttrokken.
- beekloop in het plan gestroomlijnd voor de afwateringsfunctie	- de beekloop is verdwenen, afwatering door slotensysteem.

Cultuurhistorisch advies

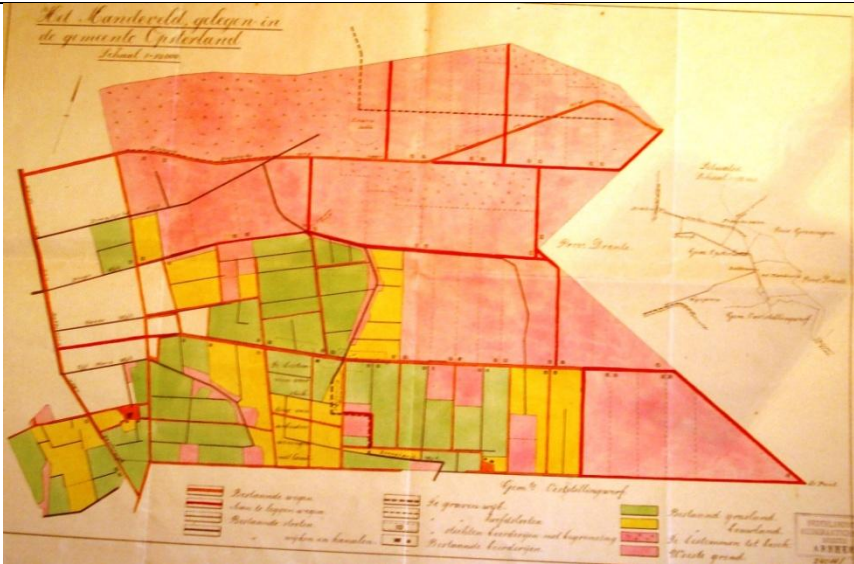
- de residuen van de trekgraten/ petgaten nadrukkelijker open - met de kenmerken - tonen.

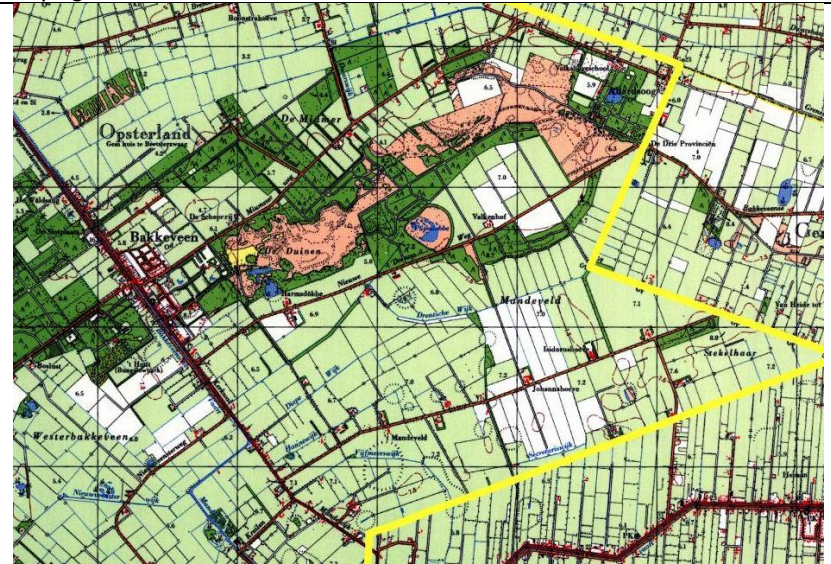
Kadastrale kaart 1832

Topografische kaart 1923

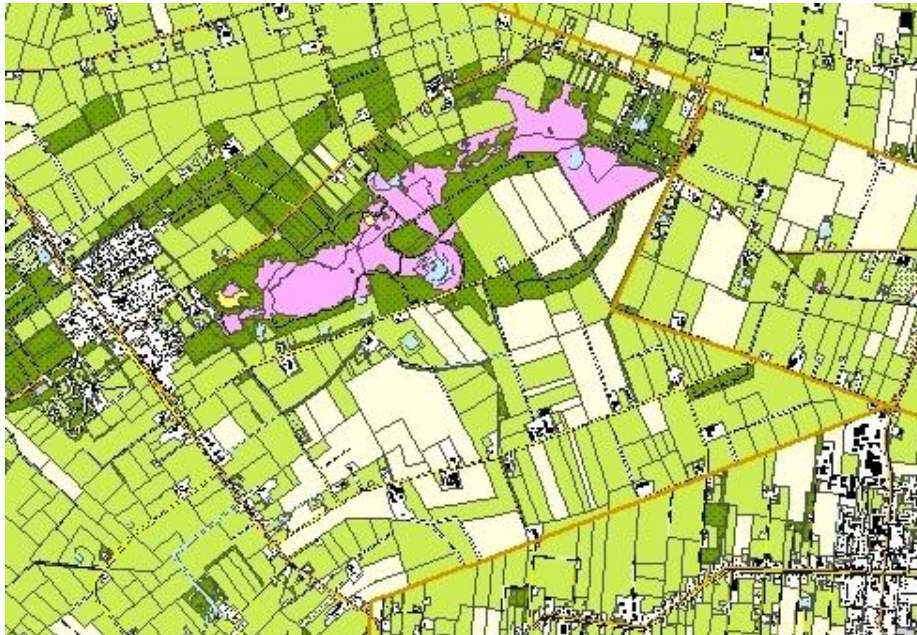

Plan De Drie Provinciën Mandeveld 1924

Topografische kaart 1970

6.2.c Beknopte ontstaansgeschiedenis van het werkverschaffingsproject Mandeveld

Topografische kaart 2012

Op de kadasterkaart 1832 is er direct aan de Bakkeveense vaart ontgonnen, en aan de noordkant langs de Mieuwmeerswijk enkele percelen, maar verder is het voormalige hoogveen voornamelijk heide. Er zijn een paar wijken getrokken om met name de pingoruïnes leeg te kunnen halen en af te voeren. De oude weg naar Drenthe, de Drentsche weg, heeft enkele aftakkingen noordwaarts het veen in gekregen. Er wordt in 1843 iets zuidelijker een nieuwe weg naar Drenthe aangelegd.

Het gebied wordt in 1913 aangekocht door een particuliere Zeeuwse combinatie, waarna de ontginning aangevangen wordt en vanuit de Bakkeveense vaart en de Drentsche wijk uitgewerkt en er twee boerderijen gesticht worden.

Het 'het groote Bakkeveenster Mandeveld' wordt publiekelijk verkocht en in 1924 aangekocht door de Ontginningsmaatschappij N.V. De Drie Provinciën (opgericht in 1924).²⁸

Een derde van het terrein is dan ontgonnen. Het overige gebied bestaat uit heidegrond, veendobben en reeds aangelegde wijken en wegen. Er wordt in het ontginningsvoorstel al gesproken over de mogelijkheid om de hoge zandgrond en de zandverstuiving ofwel te beplanten met bos ofwel, met het oog op het natuurschoon, als natuurmonument te behouden.

Het terrein wordt systematisch verkaveld en van wegen en afvoerwateren voorzien. Ook worden er 52 boerderijtjes en 20 arbeiderswoningen gepland. De reeds aanwezige ontginning wordt hierbij gehandhaafd. De aanwezige wegen worden doorgetrokken en een aantal haaks hierop staande verbindingswegen worden aangelegd. De Drentsche wijk, die afvoert op de Bakkeveense vaart, wordt voor de waterhuishouding verbonden met de Secretariswijk, die afvoert op de Haulerwijk. Het noordelijke deel wordt bebost, het zuidelijke deel wordt landbouwgrond. De zandrug met de zandverstuiving wordt natuurgebied.

De Poepedobbe en de Landweer (rijksmonument) worden behouden.

De geplande boerderijtjes en woningen worden niet gebouwd. Er worden wel een aantal boerderijen en schuren langs de Mandefjild, de weg van Bakkeveense vaart naar de grens met Drenthe, gerealiseerd, zoals de Johannahoeve (1926, afgebrand en herbouwd 1985), en landbouwschuur de 'Willem' (1933 in 1964 afgebrand), op zelfde locatie staat nu de Isodorushoeve.

²⁸ Archief N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën

6.2.c Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het werkverschaffingsproject Mandeveld

• werkverschaffingsproject

Een werkverschaffingsproject levert zowel een bijdrage aan de sociale cultuurhistorie als ook een geheel eigen autonome ontwikkeling in het landschap als gevolg van een strak economisch ingestoken opzet. Bij dit project is het interessant dat de oorspronkelijke verkavelingrichting van de particuliere ontginningen zijn gehandhaafd. Het geeft hierdoor inzicht in aanpak bij een commerciële particuliere geleidelijk invullende aanpak en een uitgewerkt plan voor het hele gebied door een maatschappelijke organisatie voor een maatschappelijk doel.

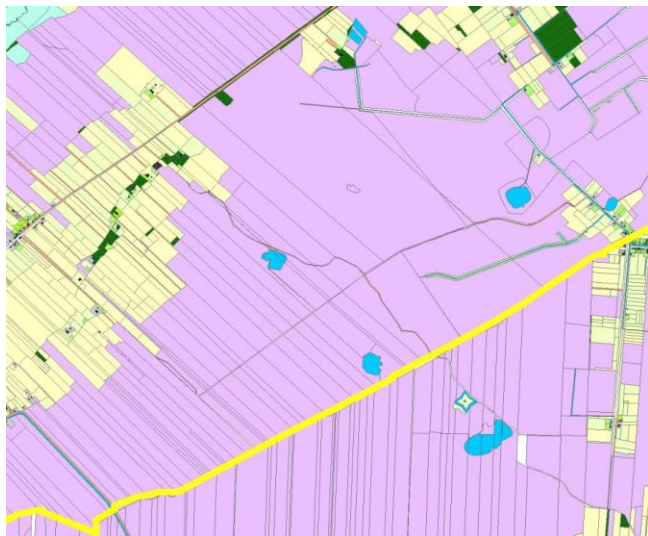
Cultuurhistorische kenmerken	Gaafheid/ herkenbaarheid
- verkaveling, deze heeft de bestaande ontginning, ingekaderd door de wijken, aangevuld en de percelen economisch ingericht	- doordat de oorspronkelijke ontginning is behouden zijn de verkavelingrichtingen niet uniform. Het geeft hierdoor een ontwikkeling in de ontginningsperiode te zien waarbij andere uitgangspunten andere invullingen aan het gebied geven. Het deel ten zuiden en ingesloten door de Drentsche wijk, de eerste ontginning, is zijn kleinschaligheid kwijtgeraakt. De verkaveling van het werkverschaffingsplan lijkt nog grotendeels aanwezig. De verkaveling botst bij de grens van het gebied, dat tegelijk ook aan de oost en zuidzijde de grens met Drenthe vormt, op de verkaveling van Drenthe. Deze abrupte verandering in verkavelingrichting is duidelijk waarneembaar doordat over de grenslijn een weg loopt.
- ontginning tot landbouwgronden en aanplanten bos	- het plan is ingevuld met de geplande functie en beplanting. De landbouwkavels in het noorden van het project worden nu heringericht als natuurgebied behorende bij het stroomgebied van het Koningsdiep.
- bestaande wijken zijn in plan opgenomen	- de wijken zijn nog als waterlossing zichtbaar in het landschap.
- boerderijtjes en arbeiderswoningen	- deze zijn niet gebouwd. Er zijn wel aan de 'hoofdontginningsas' een aantal boerderijen gebouwd, maar niet op de geplande locaties.
- voormalige bewoning, oud Baccefeen?	- oude kaarten geven indicatie, bodemonderzoek nog beperkt uitgevoerd.

Waardering, hoog van provinciaal belang, Grutsk:

- *Historische reliëf (dobben en vuursteenvindplaatsen) behouden. De pingoruïnes leveren veel informatie over het klimaat en de invloed van de mens. Het streven is deze onzichtbare waarden zoveel mogelijk in situ (in de bodem) te bewaren. De waardevolle terreinen dienen zoveel mogelijk onbebouwd en toegankelijk voor onderzoek te blijven.*

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- structuren van het Mandeveld-plan, de wegen, wijken en planmatige verkaveling handhaven.
- scherpe contrast tussen openheid van het landbouwgebied met de bosrand langs de zandverstuivingen behouden.
- botsende verkavelingrichting op de provinciegrens zichtbaar houden, geen lage beplanting langs de oostgrens, de Scheidingsweg en de zuidgrens, de sloot/greppel/pad.
- gebied is archeologisch zeer interessant, de verdiepingslag in het archeologisch onderzoek die momenteel uitgevoerd wordt, in opdracht van gemeente en provincie, zal verdere informatie opleveren omtrent de Oude Drentsche weg en de grafheuvels.

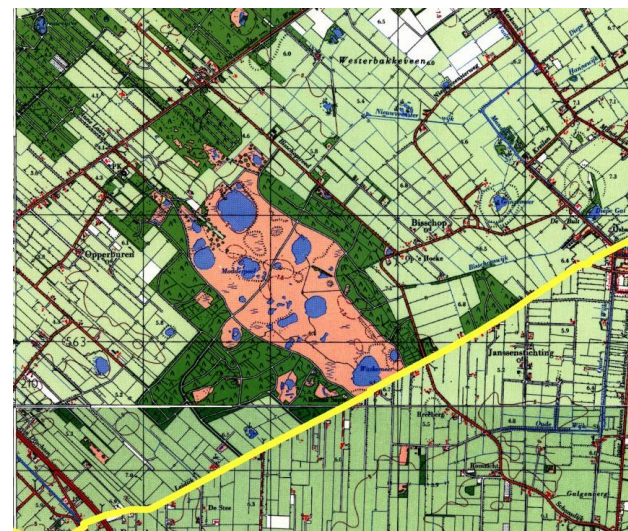
Kadaster 1832

Topografische kaart 1923

Ontginningsplannen Drie provinciën/Staatsbosbeheer 1952/1959

Topografische kaart 1970

6.2.d Beknopte ontstaansgeschiedenis van het werkverschaffingsproject Duurswouderheide

Topografische kaart 2012

Het gebied ten oosten van Wijnjewoude, met heden de Duurswouderheide, was tot in de 20^e eeuw in bezit van grootgrondbezitters, de familie Van Harinxma thoe Slooten. De baron wordt in 1932 door de directie van De Drie Provinciën benaderd om zijn complex heide te verkopen om te kunnen dienen als werkverschaffingsproject. Het zal ontgonnen worden voor landbouwgebruik. De familie Harinxma is hier toe niet genegen daar zij zich tot doel heeft gesteld 'het complex uit te breiden en aan te vullen om daarmee een complex natuurschoon te bewaren voor het nageslacht'. Ook het Fryske Gea heeft uit het oog van natuurbescherming ernstige bezwaren: 'het betreft hier het eenige groote heideveld, dat in de provincie Friesland nog over is. Met de ontginning hiervan zou de heide als landschap in onze provincie vrijwel verdwenen zijn. De bijzondere bekoring, die van dit gebied uitgaat maakt het tot één der mooiste heidevelden in geheel Nederland. Geologisch, botanisch en ornithologisch heeft dit gebied bovendien een bijzondere betekenis'.²⁹

Na de Tweede Wereldoorlog verschuift de aandacht van het ontginnen van gronden voor economische doeleinden naar natuurontwikkeling. Er wordt begin 60er jaren besloten het ontginnen van woeste gronden tot een minimum te beperken en daar waar werkeloosheidsprojecten gestart worden, deze ten dienste van de recreatie te laten zijn, (nieuwe natuurwet, 1961, gebieden beschermen vanwege hun natuurwaarde).

Voorlopig ligt de ontwikkeling van het gebied stil. In 1952, 1954, 1955 worden er nog steeds notities en rapporten opgeleverd. In 1957 is sprake van 'Boswachterij Duurswoude' en in 1959 wordt het heidegebied eigendom van Staatsbosbeheer en wordt het gebied ontgonnen. De heide met de grote hoeveelheid 'veenputten' wordt afgeschermd door een aan te leggen bospartij rondom. Van de verkaveling als gevolg van eigendomsverhoudingen op de kadastrale kaart van 1832 is geen spoor. Alleen het lange opstreckende karakter van het gebied herinnert daaraan.

²⁹ Archief N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën
Eindrapport Cultuurhistorische analyse en waardestelling buitengebied gemeente Opsterland
AH1/ 08-03-2013

6.2.d Analyse en waardestelling cultuurhistorische kenmerken van het werkverschaffingsproject Duurswouderheide

- **werkverschaffingsproject**

Een werkverschaffingsproject in het kader van het creëren van nieuwe natuur biedt een nieuwe kijk op de aanleg van bossen. Waren deze vanuit economische doeleinden voor de productie strak en overzichtelijk gerangschikt, voor de Duurswouderheide krijgt de natuurfunctie invulling door licht kronkelende paden zonder raster.

Waardering, hoog van provinciaal belang, Grutsk:

- Historische reliëf (dobben en vuursteenvindplaatsen) behouden. De pingoruïnes leveren veel informatie over het klimaat en de invloed van de mens. Het streven is deze onzichtbare waarden zoveel mogelijk in situ (in de bodem) te bewaren. De waardevolle terreinen dienen zoveel mogelijk onbebouwd en toegankelijk voor onderzoek te blijven.

Aanvullend cultuurhistorisch advies:

- het gebied is zowel aardkundig (heide/ stuifzandgebied, de pingoruïnes) als archeologisch van grote waarde (de boekweitpatronen, de sporen van een oude weg naar Waskemeer en Haule). Deze sporen bewaren.

Literatuur- en archieflijst

Archieven:

- Drents Archief (Provincie Drenthe), Assen:
 - 0184 N.V. Ontginningsmaatschappij 'De Drie Provinciën'
- Tresoar (Provincie Fryslân), Leeuwarden:
 - 12.01 Provinciale staten
 - 09.01 Provinciale Waterstaatsdienst
 - 54.01 Staatsbosbeheer
 - 105.01 Opsterlandse Veencompagnie
- Gemeentearchief Opsterland, Beetsterzwaag:
 - Boezemwaterschappen en (veen)polders in Zuid-oost Friesland: verzamelinventaris van gedeponeerde archieven van het waterschap Het Koningsdiep.
 - Bestemmingsplan landelijk gebied, toelichting, 1990.
 - Landschapsbeleidsplan Zuid-Oost Friesland (2004-2014).
 - voorontwerp bestemmingsplan buitengebied Opsterland, 2011.

Literatuur:

- Barends, S., e.a. *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering*, Utrecht, 2010.
- *Beschrijving van de provincie Friesland, behorende bij waterstaatkaart*, bewerkt bij de directie algemene dienst van de Rijkswaterstaat in 1946, bijgewerkt tot 1 januari 1948, 's Gravenhage, 1948.
- Boer, F.J. de, *Skiednis fan de lege feanterij yn Opsterlân en Smellingerlân*, 1954.
- Boer, Sietse de, *Opsterland: Van alle kanten bijzonder*, 2010.
- Craandijk, J., *Wandelingen door Friesland, 1875-1882*, 1978.
- Dilling, K, *Ontginning en grondverbetering in Friesland*, 1918.
- Frieswijk, Johan e.a. *Bouwen voor de smalle beurs, 100 jaar woningwet in Fryslân*, Leeuwarden, 2002.
- Frieswijk, Johan, Schroor, Meindert, *Geschiedenis in Zuidoost Friesland*, Drachten.
- Huisman, Ernst, *De Turfroute, de vader van de turfschuur*, Leeuwarden, 1994.
- Huisman, Kerst, *Opstand in de turf*, Bornmeer, 2011.
- Langen, de. G.J., *Middeleeuws Friesland, de economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen*, Groningen, 1992.
- Molen, S.J. van der, *Opsterlan, skiednis fan in Wâldgritenij*, Ljouwert, 1977.
- Molen, S.J. van der, *Turf uit De Wouden: bijdrage tot de geschiedenis van de hoogveengraverij in Oostelijk Friesland tot 1900*, Leeuwarden, 1978.
- Provincie Fryslân, Fermo, Marina, e.a., *Grutsk op 'e Romte!, ruimtelijke kwaliteit in Fryslân*, Leeuwarden, 2012.
- Provincie Fryslân, *De wordingsgeschiedenis van Fryslân in thema's*, Leeuwarden, 2009.
- Provincie Friesland, *Monumenten Inventarisatie Project, regio Friese Wouden, Opsterland*, 1992.
- Rodengate Marissen, ten, J.Z., *Grondverbetering, deel I , droogleggen, inpolderen en bevoeien*, Groningen, 1931.
- Rodengate Marissen, ten, J.Z. *Grondverbetering, deel II, ontginning van veen- en heidegronden*, Groningen, 1931.
- *Rapport voor de ruilverkaveling Midden-Opsterland*, Centrale cultuurtechnische commissie, Ministerie van Landbouw en Visserij, landinrichtingsdienst, 1983.

- Renes, Hans, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap*, Hilversum, 2011.
- Stichting In Arcadië, Verhoeff, P., Immerseel, R.H.M., *Groene geschiedenis van Beetsterzwaag & Olterterp, cultuurhistorische waardestelling park-landschap en landgoederen*, Amersfoort, 2012.
- Visser, J. *Inventaris van het archief der Opsterlandse Veencompagnie*, Leeuwarden, 1957.
- Worst, Dennis, Zomer, Jeroen, *Landschapsontwikkeling en cultuurhistorische waarden langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep (Zuidoost Friesland)*, Groningen, 2011.
- Worst, Dennis, *Agrarische veenontginningen in oostelijk Opsterland (900-1700AD)*, Elsloo, 2012.

Artikelen:

Uit **Ald Bakkefean**, Tijdschrift van de Historische Vereniging Bakkeveen:

- Slofstra, Jan, (eindred.) *Boeren uit Hoogland vestigden zich in het Mandeveld*, div. art. in Ald Bakkefean nr.1 2012.
- Huisman, Ernst, *Van Blauhûs tot Slotpleats*, Ald Bakkefean, nr.1 2009.
- Sikkema, Klaas, *Ijzeroerwinning in de Mersken*, Ald Bakkefean, nr.2 2009.
- Slofstra, Jan, *Een interview met Siebren Sjoerds van der Veer uit 1957*, Ald Bakkefean, nr.1 2009.
- Slofstra, Jan, *Een prehistorisch steengraf in het Mandeveld*, Ald Bakkefean, nr.2 2009.
- Slofstra, Jan, *De unieke ruimtelijke structuur van Bakkeveen*, Ald Bakkefean publicatie 2012/2013.

Atlassen:

Grietenijkaarten van Schotanus 1718

Grietenijkaarten van Eekhoff, 1848

Grote Historische Atlas Fryslân, 1926-1934

Topografische kaart, 1970

Grote Provincie Atlas Friesland, 1995

Topografische kaart, 2012

Eindrapport Cultuurhistorische analyse en waardestelling buitengebied gemeente Opsterland
AH1/ 08-03-2013